

67

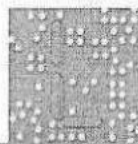
NEDERLANDSE

Letterkunde

Jaargang 8 • nr 3 • september 2003

De genese van de Historiebijbel van 1361

DE BEWERKINGSTECHNIEK IN GENESIS 1-3

Mikel M. Kors

De zogeheten 'Bijbelvertaler van 1360' is na Jacob van Maerlant de meest vruchtbare vertaler uit de Middelnederlandse letterkunde. Deze anonymus – over een mogelijke identificatie dadelijk meer – was een kartuizer, die in de tweede helft van de veertiende eeuw leefde en werkte in het klooster te Herne, gelegen ten zuiden van Brussel. Belangrijke teksten uit de christelijke traditie, zoals de *Regel* van Benedictus, de *Homeliën* van Gregorius de Grote en de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, werden door hem in het Middelnederlands overgezet.¹

Een belangrijk onderdeel van het oeuvre van de Bijbelvertaler vormt – zijn naam zegt het al – de Schrift. Hij begon met de vertaling van een historiebijbel, die hij in 1361 voltooide in opdracht van Jan Taye, een Brussels patriciër, die meerdere malen schepen was in het stadsbestuur;² dit eindproduct is de zogeheten Historiebijbel van 1361.³ Een historiebijbel omvat gewoonlijk alleen de historische boeken van de bijbel, wat wil zeggen dat uitsluitend de historisch verhalende stof wordt opgenomen, zoals de Pentateuch, de Kronieken en de Evangeliën. De profetische (zoals Jeremia en Jesaja) en didactische stof (bijvoorbeeld Spreuken en Wijsheid) ontbreekt. Vrijwel alle Historiebijbels in de volkstaal zijn geïnspireerd op een Latijns voorbeeld, de *Historia scholastica* van Petrus Comestor († 1179). De historische boeken zijn hierin ontleend aan de Latijnse *Vulgata*, soms in een bewerkte vorm en meestal uitgebreid met glossen en commentaren. De volkstalige traditie voegt hier later onbekommerd apocriefe en profane verhalen aan toe. Na de historiebijbel richtte de Bijbelvertaler zijn aandacht op de didactische bijbelboeken en de profeten Jeremia en Jesaja; ook in dit geval op verzoek van Jan Taye. Pas rond 1385 zijn deze teksten door de Bijbelvertaler voltooid. Het vertaalproject aan de bijbel heeft zich dus over enkele decennia uitgestrekt.

Uit het bovenstaande blijkt wel hoe ongelukkig de noodnaam 'Bijbelvertaler van 1360' eigenlijk is. Strikt genomen zou hij de Historiebijbelvertaler van 1361 moeten heten, of, gewoon naar het eerste werk, dat hij in 1357 voltooide: *Legenda aurea*-vertaler van 1357. Allebei de namen zijn te lang (dat blijkt al uit het feit dat iedereen het voor het gemak maar heeft over 'de' Bijbelvertaler') en bovendien misleidend. Door mij is op een colloquium van 'Bijbelvertaler'-specialisten te

Groningen in oktober 2001 het onderzoek voorgesteld waaruit naar voren komt dat de anonieme vertaler wellicht met Petrus Naghel, prior van de kartuize te Herne, geïdentificeerd mag worden.⁴ De brede instemming die deze hypothese toen heeft gevonden heeft mij ertoe gebracht voortaan van Petrus Naghel te spreken. Over Petrus Naghel is het een en ander bekend. Hij is afkomstig uit Aalst en was daar vòòr 1344 wereldlijk priester. Hij trad ca. 1344 in bij de kartuizers te Herne, en overleed aldaar in 1395. Hij was enige tijd prior, eerst in de kartuize van Antwerpen (1365), daarna in Herne (1366-69; 1373). Zijn ouders, Egidius en Elizabeth, ondersteunden financieel de kartuizen te Antwerpen en Herne. Zijn broer Jacobus was eveneens kartuizer in Herne.

1. Het verrichte onderzoek naar de vertaaltechniek

Zoals al vaak is opgemerkt, vertaalt Petrus Naghel over het algemeen zeer letterlijk. We hoeven niet te verwachten dat hij van de Vulgaat-tekst zal afwijken, want C.C. de Bruin heeft reeds laten zien dat hij in zijn vertaling angstvallig dicht bij de Schrifttekst blijft.⁵ In zijn proloog tot de Historiebijbel zet Naghel de belangrijkste uitgangspunten bij zijn werkwijze uiteen:

Oec en mein ic in dezen werke in ne ghenen punte jeghen die meyninghe der scrifturen te doene, mitter helpen des heylichs gheests daersj mede bescreven is, so meyn icse ghetrouwelic te dietschen so ic naest mach, die letteren houdende van woorde te woorde ofte van zinne te zinne of van beyden onderminghet, so dattet die liede verstaen moghen na den sede van onsen lande. Mer vele woorde, die hier sijn zellen, die men niet volmaectelick ghedietschen en mach, die sal ic dietschen so ic naest mach, mer die meninghe van sulke woorden sal ic te enighere stat daerneven uutsetten mit cenre peragrafen, also ict vinden sal in wel gheautoriseerden boeken.⁶

De "meyninghe", de diepere betekenis van de Schrifttekst, moet in alle gevallen behouden blijven; in de formulering "mitter helpen des heylichs gheests daersj mede bescreven is" klinkt onmiskenbaar het adagium van Hiëronymus' bijbelvertaling door: "eodem spiritu quo scripti sunt libri (...) eos transferre" ("de bijbelboeken met de zelfde geest te vertalen waarmee zij geschreven zijn"; *Prologus in Pentateucho*). Ondanks deze buiging voor zijn grote voorganger kondigt Petrus Naghel in bovenstaand citaat in feite twee vertaalprincipes aan: de woord-voor-woordvertaling en een vrijere, waarin de diepere betekenis behouden blijft. Er blijven dan nog gevallen over waarin Petrus Naghel zich genoodzaakt ziet beide principes met elkaar te combineren. Men zou zich dan kunnen voorstellen dat hij eerst van een zin een aantal woorden letterlijk en dan de rest vrijer, naar de geest, vertaald heeft. Overigens is dit helemaal niet vanzelfsprekend, want Hiëronymus vond alleen een woord-voor-woord-vertaling voor de Schrift acceptabel. De Schrift is immers vanuit christelijke optiek een door God geïnspireerd boek en daarom ver-

wijzen zowel de woorden als hun onderlinge volgorde rechtstreeks naar het goddelijk mysterie, sterker nog: zij belichamen dat ook. Hiëronymus was op zich eerder voor een wat vrijere vertaling, want de al te letterlijke overzetting kenmerkt de slechte vertaler, maar de bijbel vereist nu eenmaal een speciale aanpak.⁷ Iedereen die het werk van Naghel heeft bestudeerd is tot de conclusie gekomen dat hij altijd zeer woordgetrouw en letterlijk vertaalt.⁸ Het is zelfs zo dat de moderne onderzoeker vaak genoopt is de brontekst erbij te pakken om tot een beter begrip van de Middelnederlandse tekst te komen. Ook zijn formulering: "die meninghe van sulke woorden sal ic te enighere stat daerneven uutsetten mit eenre peragrafen, also ict vinden sal in wel gheautoriseerden boeken", verraadt zijn bekommernis om zo dicht mogelijk bij de bijbeltekst te blijven en in de praktijk sluit hij dus volledig aan bij het genoemde adagium van Hiëronymus. Het noemen van een andere vertaaltechniek kan dus hoogstens bedoeld zijn om zich tegen eventuele kritiek bij voorbaat in te dekken. Wat de vertaal- en bewerkingstechniek aangaat zou de studie van de Historiebijbel dus vrij snel klaar kunnen zijn, ware het niet dat Naghel nog een andere bron heeft gebruikt, die hij zorgvuldig onderscheidt van de Vulgaat:

Echter so sal men weten ende verstaen, omdat die bybele in menigher stat is so donker van verstandenissen, so sel ic tot allen steden daert profijt ende orbaer wesen sel, nemen uut historia scolastica ende setten by den texte. Mer dat sal ic wel tot allen steden onderscheiden, waert behint ende eynde neemt, mit roden incte.⁹

De hoge moeilijkheidsgraad van de Schrift heeft Petrus Naghel willen ondervangen door een interpretatief commentaar toe te voegen van onverdachte signatuur. Dat laatste was wel meer noodzakelijk dan we zouden vermoeden, omdat in het derde kwart van de veertiende eeuw een bijbel voor leken geenszins onomstreden was,¹⁰ terwijl Comestors tekst ten tijde van Naghel al een grote reputatie genoot als de standaarduitleg bij de historische bijbelboeken. Overigens is het commentaar-gedeelte in de Historiebijbel van 1361 zeer omvangrijk: ongeveer een derde van de totale tekst wordt door het commentaar ingenomen. Concreet betekent dit dat in de Historiebijbel van 1361 eerst een aantal verzen uit de Vulgaat worden genomen, vervolgens het gedeelte uit de *Historia scholastica* dat daarop betrekking heeft. In de *Historia scholastica* worden echter lang niet alle verzen verklaard, zeker niet bij andere boeken dan het relatief rijk becommentarieerde Genesis. In die gevallen levert de Historiebijbel van 1361 voornamelijk een doorlopende vertaling van de Vulgaat-tekst. We vinden hetzelfde procédé bij andere volkstalige historiebijbels, zoals de *Bible historique* van Guyaert Desmoulins.¹¹ Het karakter van deze volkstalige bijbels wijkt dus behoorlijk af van de *Historia scholastica* van Comestor, waarin alleen die bijbelverzen aangehaald worden die becommentarieerd worden. Maar het doel van zijn tekst is dan ook in eerste instantie een leeshulp bij de Latijnse bijbel voor de beginnende student, terwijl de volkstalige bijbels in de eerste plaats de Schrifttekst bemiddelen.

Een onderzoek naar het gebruik en de bewerking van de *Historia scholastica* in de Historiebijbel van 1361 is ondernomen door Maria Sherwood-Smith, in het kader van haar proefschrift over de receptie van Comestors tekst in enkele middeleeuwse Duitse en Nederlandse teksten. Bij de vergelijking tussen een tekst in de volkstaal en *Historia scholastica* zag zij zich, als zovelen voor haar, voor het probleem geplaatst dat Comestors tekst alleen gemakkelijk beschikbaar is in de editie van Migne, die weer op een oudere druk teruggaat. Sherwood-Smith heeft de betrouwbaarheid van Migne's editie aan de hand van steekproeven onderzocht en is tot de conclusie gekomen dat Migne een behoorlijke tekst levert, die zich leent voor het vergelijken met de vertaling.¹²

2. Een case-study: de bewerkingstechniek in Genesis 1-3

In dit artikel wordt de bewerkingstechniek van *Historia scholastica* in het gedeelte Genesis 1-3 van de Historiebijbel van 1361 onderzocht. De keuze voor dit deel uit Genesis is onder meer ingegeven door het feit dat er van het corresponderende gedeelte een uitgave van de Franse vertaling door Guyaert Desmoulins beschikbaar is;¹³ in het verleden is er door C.C. de Bruin op gewezen dat Petrus Naghel van deze vertaling gebruik zou hebben gemaakt, een stelling die echter nog nooit serieus getoetst is en die het onderwerp zal zijn van een andere bijdrage. Verder is de keuze voor Genesis gemotiveerd door het feit dat dit Bijbelboek relatief veel commentaar heeft, zodat er veel vergelijkingsmateriaal is.

Een belangrijk onderdeel van dit artikel vormt de kritische editie; een klein stukje tekst (Genesis 37-40) werd ooit door Ebbinge Wubben uitgegeven¹⁴ Door de onderhavige editie kan de lezer zich een wat beter beeld vormen van de werkwijze van Naghel, omdat in voetnoot de varianten ten opzichte van Comestors tekst zijn aangegeven. De afwijkingen laten zien dat Naghel het stramien van de *Historia scholastica* weliswaar goeddeels volgt, maar dat hij zich toch aanzienlijk meer vrijheden veroorlooft dan bij de Vulgaat-tekst. Hij geeft ook zelf aan dat *Historia scholastica* een tekst is waaruit hij zal exciperen: "so sel ic tot allen steden daert profijt ende orbaer wesen sel, nemen uut *historia scolastica* ende setten by den texte". Voor zover mogelijk wordt de bewerking van *Historia scholastica* mede in het licht gezien van het geïntendeerde publiek, i.c. de opdrachtgever van deze vertaling, Jan Taye. We mogen er daarbij van uitgaan dat Petrus Naghel van meet af aan een bredere lezerschaar heeft voorzien, getuige de gedetailleerde aanwijzingen die hij in zijn prologen geeft aan toekomstige kopiïsten van de Historiebijbel.¹⁵

We gebruiken voor de tekstvergelijking tussen Historiebijbel en *Historia scholastica* hetzelfde basishandschrift als De Bruin voor zijn editie van de Middelnederlandse bijbel.¹⁶ Op zich lijkt het een riskante onderneming om bij een uitgebreide overlevering uit te gaan van één handschrift. Toch is dit niet het geval. Vergelijking van enkele fragmentarisch overgeleverde veertiende-eeuwse handschriften met de

editie van De Bruin heeft laten zien dat er van enige variatie nauwelijks sprake is, en dat zijn basishandschrift, hoewel vijftiende-eeuws, toch zonder meer bruikbaar is voor tekstvergelijkend onderzoek.¹⁷

3. De weglatingen in de vertaling van *Historia scholastica*

In de tekst van Naghel komen veel weglatingen ten opzichte van *Historia scholastica* voor, maar een echte systematiek is er niet in te ontdekken. Over het algemeen kan echter wel gezegd worden dat ze een voortdurend streven naar vereenvoudiging laten zien.

De meest consequente vorm van weglatingen in de Middelnederlandse tekst betreffen de zogeheten *additiones*.¹⁸ Dit zijn toelichtingen op de tekst, die zowel door Comestor als de latere traditie zijn toegevoegd, en ze bevatten veelal (etymologische) woordverklaringen of theologische en historische details. De term *additio* is ontleend aan de gedrukte traditie van *Historia scholastica*. In de uitgave van Migne staan de *additiones* aan het einde van een hoofdstuk, maar in eerdere edities zijn ze in een aparte kolom in de hoofdtekst opgenomen.¹⁹ Er moet worden opgemerkt dat in de handschriften de overlevering van deze *additiones* verre van homogeen is. Toch wijst het feit dat ze in ieder geval in het hier onderzochte gedeelte van de Historiebijbel van 1361 vrijwel consequent ontbreken, eerder op een bewuste keuze van Naghel dan op de situatie dat hij slechts de beschikking zou hebben gehad over een handschrift waarin deze toevoegingen ontbraken. We kunnen dit bijvoorbeeld zien in r. 122-3, waar Petrus Naghel vertaalt: Want die Hebreusche segghen dat op desen dach die enghel die duvel wert. In zijn bron staat echter als toelichting op duivel nog: id est Lucifer ('dat is Lucifer'), kennelijk vanwege de *additio* die daarop betrekking heeft (zie noot 33 bij de tekstuitgave; voor een zelfde geval, zie noot 128). Slechts zelden neemt Naghel informatie uit een *additio* op, en als dat al zo is, wordt de tekst door hem bewerkt, zoals in het volgende citaat:

<p>Sunt etiam quaedam aviculae, quae lucem solis ferre non possunt, et fere nocte pascuntur. Additio 2: Maxime hae aves in desertis Aethiopiae arenosis, ubi modicus impulsus venti inventa itinerantium vestigia complanat²⁰</p>	<p>Oec sijn enighe voghelkine, als vledermuse ende vulen, die dliecht vander sonnen niet ghedoeghen en moghen ende die ghenere hem meest bi nachte. (44)</p>
--	--

In plaats van de exotische vogels uit de Ethiopische woestijn kiest Naghel hier voor de meer huiselijke vlermuizen en uilen. De keuze om de *additiones* niet op te nemen dan wel te bewerken lijkt in verband te kunnen worden gebracht met het beoogde publiek van de Historiebijbel. Aangezien Petrus Naghel voor een lekenpubliek werkte, lag het voor de hand dergelijke al te ingewikkelde en gedetailleerde stof weg te laten. De etymologieën die in veel *additiones* voorkomen vereisen

bovendien een kennis van het Latijn, Grieks en (soms) Hebreeuws, die Naghel zeker bij zijn publiek niet mocht veronderstellen, terwijl zijn eigen beheersing van Grieks en Hebreeuws, zo überhaupt aanwezig, dan toch in elk geval alleen rudimentair kan zijn geweest.²¹

In het relatief korte commentaar bij Gn. 1-3 zijn maar liefst zo'n zestig andere weglatingen te signaleren, variërend van enkele woorden tot tientallen regels (gerekend naar de ed. Migne). Probleem is dat ze moeilijk te categoriseren zijn. Men kan hier de vlucht naar voren kiezen en beweren dat Naghel een bepaalde passus te ingewikkeld vond voor zijn publiek. Dan zou echter verklaard moeten worden waarom hij zaken die minstens even complex waren, ongewijzigd overnam. Toch zijn er enkele categorieën van weglatingen te noemen.

In de eerste plaats laat Naghel die gedeelten weg die betrekking hebben op 'talige' kwesties. Zo zijn er nogal wat gevallen waarin Petrus Comestor ingaat op (alternatieve) vertalingen of etymologieën: vel Syra lingua, fovebat²² (noot 15); Et appellavit lucem diem a dia Graeco, quod est claritas sicut lux dicitur, quia luit, id est purgat tenebras. Tenebras dixit noctem a nocendo, quia nocet oculis ne videant: sicut tenebrae, quia tenent oculos ne videant sicut tamen dies exortum est a dia Graeco, ita nox a nyctim²³ (noot 21; men zie voor meer vindplaatsen de noten 5, 19, 29, 32, 40, 55, 61, 82, 91, 95, 98, 102).²⁴ Het is duidelijk, zoals hiervoor al aangegeven, dat dit voor het publiek van Naghel te hoog gegrepen was.

In de tweede plaats worden sommige detailexplicaties uit de brontekst weggelaten; enige systematiek is daarin niet te ontdekken. In de onderstaande passage gaat het om de vraag in welk seizoen de aarde is gemaakt:

Quidam dicunt mundum in vere factum, quia viror illius temporis est, et fructificatio (36)²⁵

Hets te merken datter gheseit es groeiende, dat daer bi segghen enighe dat die werelt ghemact was in lentijn, want grocien behoert dien tide toe.

Naghel laat *et fructificatio* weg, wellicht omdat hij wel de betekenis 'het dragen van vruchten' kende, maar niet de zeldzamer 'het ontwikkelen van vruchten', die natuurlijk veel beter bij de lente past. Soms lijkt de reden voor een weglating te zijn dat Petrus Naghel niet mocht verwachten dat zijn publiek de kennis had om de tekst te volgen. Dat blijkt onder andere uit het ontbreken van de namen van bepaalde diersoorten die niet in het Brussel van Jan Teye voorkwamen (zie 64, 65) of geografische begrippen (99, 100). Wat verder opvalt is dat er wel eens (verwijzingen naar) Bijbelplaatsen wegvallen (zie 11, 34, 85, 89, 115, 129, 141).

Wat er dan aan weglatingen rest, valt nergens duidelijk bij onder te brengen. Twee grote passussen werden weggelaten. De eerste betreft een uitweiding naar aanleiding van Plato, die meende dat de 'boom van de kennis van goed en kwaad' niet letterlijk kon worden opgevat en dat hij op de mens betrekking moest hebben (zie 97, het gaat om in totaal zo'n 25 regels in de ed. Migne).²⁶ De tweede betreft

de dieren die van Adam hun naam kregen. Petrus Comestor zegt daarover dat hier ook de dieren der zee onder vielen, iets dat in ieder geval niet letterlijk in de Genesis-tekst is terug te vinden. De overige (veelal kleine) weglatingen noemen we volledigheidshalve: 40, 53, 54, 65-7, 72, 74, 75, 78, 80, 87, 96, 106, 108, 109, 118, 126, 127, 129, 131, 134, 137.

4. De toevoegingen in de tekst van *Historia scholastica*

Het is een bekend feit dat Naghel moeilijke of ingewikkelde termen uit de Vulgaattekst met glossen toelicht; De Bruin heeft deze zelfs in zijn uitgave opgenomen, hoewel hij verder alle commentaar alsmede 'apocriefe' boeken daaruit weerde.²⁷ Dezelfde aard van toelichtingen vinden we ook bij de gedeelten uit *Historia scholastica*. Zo wordt de 'geestelijke wereld' als volgt toegelicht:

Die geestelijc werelt of die gheestelijc hemel, dat heetmen 'empireum', dats die hemel daer god ende sijn moeder Marie sitten ende daer die IX choer der engelen in sijn. (3)

Hier herneemt Petrus Naghel het woord dat hij vertaald heeft, 'empireum', om vervolgens te verklaren wat dit inhoudt. Hij doet dit ook voor woorden die hij niet of althans niet met bekende begrippen kan weergeven, zoals in het volgende geval. In de voorafgaande tekst gaat het om de dwaalleren die, volgens Comestor, drie filosofen ten aanzien van de woorden 'God schiep' uit Genesis 1,1 hadden ontwikkeld. Drie moeilijke begrippen legt Naghel vervolgens nog eens uit:

'Ydeas' dats de vorine van allen dinghen. 'Yle' seitmen voer dierste confuse, dats voer eenrehande dinc die een doncker wesen in haer hadde. Ende hier af wilt Plato segghen, dat die werelt ghemaect was. 'Athmos' es eenrehande dinc dat soe cleine es dat ment niet deilen en mach, als dat cleyn ghemulleken, dat inden raeyen vander sonnen pleecht te vlieghene. (6)

Uit dit soort toelichtingen blijkt wel dat Naghel er zeker niet te snel over dacht om 'moeilijke' zaken over te slaan. Ook in andere gevallen gaat het om explicaties van Latijnse woorden en begrippen (zo in 123, 136). Slechts eenmaal is de glos meer inhoudelijk van aard te noemen (133); over de paradijsslang wordt het volgende gezegd:

Dit serpent daer hier die lettere af sprict was een slanghe, mer si hadde eenre joncfrouwen hoeft.

Dergelijke voorstellingen waren natuurlijk genoegzaam uit de iconografie bekend en we hoeven in dit geval dan ook niet naar een specifieke bron te zoeken.

De tweede vorm van toevoegingen betreft (veelal korte) explicaties, meestal betrekking hebbend op slechts één woord of begrip, b.v.:

[...] dit woert was sijn ewighe sone [heeft betrekking op het 'Woord' in Gen. 1,1] (1)
dats die duvel (heeft betrekking op Die prince der werelt) (2)

Een enkele keer is de uitleg wat langer:

[...] ende daer in [dat de mens door God geschapen is] es beteekent sijn hoeghe wesen. Want hi met voersienicheiden ghemaect was vander sceppinghen vanden drien eersten werelden. (4)

Soms gaat het om een vertaling van een Latijns of Grieks woord, zoals:

'chaos', dat es 'confuse' (12)

Nogal wat kleinere aanvullingen betreffen de kosmologie, zoals die in de *Historia scholastica* naar aanleiding van Genesis 1,1-19 wordt behandeld. Gezien de moeilijkheidsgraad van de behandelde materie, zou gezegd kunnen worden dat de toelichtingen eerder aan de krappe kant zijn:

Want die sonne es .viiiij. werven meerre dan alle die cerde. Ende die mane es meerre dan die erde.
[dan volgt de extra tekst:] Ende men leest dat die maen hondertwerf meerre es dan een sterre.
(43)

Een specifieke bron noemt Naghel hier niet, al doet hij alsof het om een citaat gaat ('als men leest'). Dit is al met al eerder een kleine aanvulling op Comestors tekst dan dat het een echte explicatie betreft (zo ook in 8). De overige gevallen (7, 22-5, 28, 46, 51-2, 56-8) leveren wel enige toelichting op Comestors uitweidingen, zoals bij voorbeeld de volgende, waarbij de cursief geplaatste tekst door Naghel werd toegevoegd:

Het es oec een jaer datmen heit 'embolismus', dat heeft xiii nuwe manenschine ende dat heeft ccc ende lxx daghe. (51-2)

Deze toevoeging is begrijpelijk, want men mag niet verwachten dat Jan Taye over dergelijke specifieke kennis beschikte. Hetzelfde geldt voor het licht dat aan het begin van de schepping van hemel en aarde gemaakt was (Gen. 1,3). Het gaat hierbij niet om de zon, hoewel het dezelfde functie werd toegedacht; Naghel licht als volgt toe (de gecursiveerde gedeelten zijn van zijn hand):

Want ten eersten soe waert metten hemele ende metter erden dliecht ghescapen. Ende ghelijc dat die sonne nu doet, soe ghinc dliecht allensken onder ende alsoe woert savonts vanden eersten daghe, die .xij. uren lanc was. Ende doe dliecht onder die erde ghedaelt was ende weder op quam daer die sonne rijst (...) (22-5)

Ook over zon en maan geeft Naghel enige toelichting (zie ook 93):

Want die sonne loept elc moent in een teeken ende bynnen den jaere loepse die .xij teekenen doer. Ende die mane loept die xij teekenen doer binnen eenre maent. (46)

Al met al mogen we vaststellen dat de aard en de omvang van de toelichtingen zo beperkt is, dat niet gezegd kan worden dat Petrus Naghel gepoogd heeft om consequent de kosmologie bij Comestor toe te lichten en evenmin dat hij gebruik maakte van geleerde compendia. Het gaat om tamelijk basale kennis, waarvoor Naghel geen bronnen meer hoefde te raadplegen.

De overige toelichtingen laten een nogal bonte mengeling van commentaar zien, waar we hier de meest interessante uitpikken. In één geval lijkt Naghel de negatieve houding ten opzichte van seksualiteit die hij in zijn voorbeeldtekst aantreft, wat te willen verzachten (in de navolgende Middelnederlandse tekst moet het woord *scamelheit* niet vertaald worden met de zeer gerespecteerde deugd van 'eer- en schaamtegevoel', maar met 'schandelijk, ongepast gedrag' (vgl. MNW kol. 285, 5)):

qui pudendus est et inordinatus. quia non sine peccato fit, nisi raro spe prolis excusatus²⁸

Ende die scamelheit die menre mede doet es onghemaniert, want men maecht qualijc doen sonder sonde, en ware dat ment dade om een kint te wynnene of om te gheldene in huwelike die scout des huwelijcs. (121)

Uiteraard ligt dit nog geheel binnen de leer van de kerk, maar hier lijkt Naghel goed oog te hebben gehad voor zijn opdrachtgever, die getrouwd was en kinderen had, terwijl Comestor toch veeleer een publiek van clerici (in opleiding) voor ogen zal hebben gedacht. Dat Petrus Naghel vaker begrip toont voor dit soort 'wereldse' aspecten blijkt ook uit het feit dat hij iets verderop in de tekst, naar aanleiding van Genesis 18,11 en 38,27-30, een aantal aspecten van de gynaecologie behandelt. Hij ontleent die aan *Der vrouwen heimelijcheid*, met als bijzonder kenmerk dat hij veel van de misogynie conclusies die deze tekst aankleven bewust weglaat.²⁹

Omdat lange tijd de tekst van de vier Evangelien als een losstaand onderdeel van de Historiebijbel werd gezien,³⁰ is het interessant om te zien dat Naghel reeds in dit gedeelte van Genesis ernaar vooruitwijst:

Ende hier beghonste men den dach voer den nacht ende dat gheduerde tot Cristus passien; daer waert verwandelt, soe datmen den nacht reket of leghet voer den dach, also wi daer scryven selen. (27)

Hieruit blijkt niet alleen dat het concept van de Historiebijbel duidelijk vastlag, maar ook dat Petrus Naghel zijn teksten al heel goed kende, voordat hij aan de vertaling ervan was toegekomen.

Verder vallen in de tekst twee langere uitweidingen op. De eerste betreft een boutade tegen het geloof in astrologie. In de middeleeuwen was astrologie natuurlijk een serieus te nemen wetenschap, maar gezien de gevaren die er loerden voor praktijken van bijgeloof werd het door vele theologisch geschoolden met een zeer kritisch oog bekeken. Een tijdgenoot van Naghel, Geert Grote, meende bijvoorbeeld dat zelfs Ruusbroec in zijn *XII beghinen* zich in zijn spirituele interpretatie van sterren, planeten en astronomie aan of over de rand van de orthodoxie had begeven.³¹ Het derde kwart van de veertiende eeuw was bovendien een periode waarin talloze vormen van ketterij opnieuw de kop opstaken en het was dus sowieso raadzaam de rechtgelovigheid te benadrukken.³² Mede in dat licht moet de volgende passus worden gelezen:

Mer men en sal niet segghen noch gheloeven alsoe die waersaghers segghen willen, dat dese liechte sijn ghesent om te beteekenen hoe langhe wi leven scelen ende wat ons gheschien sal, [en dan volgt de extra tekst ten opzichte van *Historia scholastica*] want dese boeke sijn onghelovich, alsoe Sinte Gregorius seit ende prueft in die omelie van .xij. daghe. Want het gheschiet dat bynnen eenre poert of binnen enen lande op een uure ende in die selve wile ende onder een constellacie vanden sterren werden gheboren vele kindere, beide edele ende onedele, rike ende mate, ende nochtan soe en hebben sy een avontuer niet op die werelt. Want deen wort rike ende dander erm; deen sterft saen, dander leeft langhe; deen sterft op sijn bedde, dander wert ghehanghen of vermoert of verdrinct. Ende hier om en salmen niet gheloeven dat die sterren ghemaect sijn om te beteekenen die avontueren vanden menschen, want dit verbieden alle die heileghen. (47)

In het werk van Gregorius de Grote is er één homilie waarin hij de dwaalleren van astrologen behandelt, en wel in zijn tiende preek van de *XL homiliarum in Evangelia*.³³ Hij neemt hierin met name de aanhangers van Priscillianus van Avila (?340-385/6) op de korrel. Volgens Gregorius namen zij het fenomeen van de ster van Bethlehem als bewijs voor het feit dat ieder mens onder een bepaalde sterrenconstellatie wordt geboren die vervolgens de verdere levensloop bepaalt. Als tegenvoorbeeld noemt hij onder anderen Jacob en Esau, die tegelijkertijd werden geboren, maar wier levens toch kwalitatief geheel anders verliepen. Eén voorbeeld is kennelijk de directe inspiratie voor Naghel geweest, waar Gregorius schrijft dat zowel koningszonen als hun slaven soms onder dezelfde sterrenconstellatie geboren worden, maar dat de een koning wordt en de ander altijd slaaf zal blijven. Gregorius wordt dus niet direct geciteerd en heeft voornamelijk de functie van een auctoritas waarop Naghel zich kan beroepen. Naghels doel zal ongetwijfeld zijn geweest om zijn lekepubliek, i.c. Jan Taye, nog eens expliciet op het gevaar van astrologische dwaalleren te wijzen. Petrus Naghel had kennelijk veel op met Gregorius' Evangeliepreken, want hij voltooide twintig jaar later, tijdens de vasten van 1381, zijn Middelnederlandse overzetting van dit werk.

Een tweede langere uitweiding bevindt zich aan het einde van het commentaar

op Genesis 3,24. Het gaat hierbij om de in de *Historia scholastica* gemaakte opmerking dat het zinloos is te vragen waarom God de mens uit het paradijs heeft gestoten en waarom Hij überhaupt toestond dat hij in verleiding gebracht zou worden. Naghel voegt hier zo te zien zijn eigen commentaar in. Zo te zien, want hij gebruikt in deze passus enkele bijbelse passages die in deze combinatie of met een dergelijk commentaar niet terug zijn te vinden op de cd-rom *Library of Latin Texts 5* (2002). Het gaat onder andere om God die het hart van de Farao verhardde (Ex. 4,21), terwijl Hij Maria Magdalena tot penitentie bracht³⁴. Hiermee is natuurlijk niet gezegd dat Naghel geen brontekst zou hebben gehad, hoogstens dat dit toch minder waarschijnlijk is. De tekst luidt als volgt:

Mer niemant en onderwinde hem tondersuekene waer bi god den mensche sceppen wilde, dien hi wilde dat hi vallen soude, waert bi dat hi dinghelen sceppen wolde, welker val hi seker voer wiste. Ende waer om hi des conincs Pharoens herte verharden woude ende Marien Magdalenen herte ter penitencien vermorwen; waer omme hi Sinte Peter, die sijns drywerven loechende, berouwenisse in sant ende Judasse in sijn sonde liet wanhopen; waer om dat hi enen vanden mordenaren in sant die gracie van bekerene ende hi sinen gheselle al sulken gracie niet verlenen gheven en wilde; waer om hi den enen sondaer treect ende den anderen niet: niemant en onderwinde hem dit tondersuekene, hoe wijs hi es. Want dit ende deser ghelike sijn gods werke, die niet ondersocht werden en moghen vanden menscheliken synnen. Sinte Pauwels schijnt dat dese vrighen cortelijc ontbint. God, seit hi, verhaert dien hi wilt ende hi ontfermt dien hi wilt. (145)

Petrus Naghel somt allerlei Schriftplaatsen op waarin Gods wil grillig, onbegrijpelijk en wellicht onredelijk voorkomt. Hij gebruikt de autoriteit van de Apostel Paulus (Rm. 9,18) om aan te geven dat het zinloos is dit verder te bevragen. Er is hier iets vergelijkbaars aan de hand als in het vorige voorbeeld: in de *Historia scholastica* deelt Comestor een waarschuwing uit en die wordt vervolgens nog eens geëxpliciteerd en uitgebreid. In het betrekkelijk korte bestek van Genesis 1-3 stuurt Naghel zijn lezers tweemaal aanzienlijk, in een kennelijke poging hen van mogelijk gevaarlijke speculaties en ideeën af te houden.

5. Besluit

In de bewerking van *Historia scholastica* zijn enkele constanten aan te treffen. De zogeheten *additiones* ontbreken, evenals etymologieën. Overige weglatingen kunnen inhoudelijk gemotiveerd zijn, maar veel consequentie is daarin niet aan te treffen. Maar het is wel een feit dat er een streven naar vereenvoudiging van de tekst in te zien is, die natuurlijk in rechtstreeks verband kan worden gebracht met het lekepubliek waarvoor Naghel vertaalt. Dat laatste geldt ook de toevoegingen die Naghel heeft aangebracht. Eén categorie treffen we ook in de vertaling van de Vulgaat-tekst aan: verklarende glossen op moeilijke woorden en begrippen. Twee lan-

gere toevoegingen tonen dat Naghel bekommerd was om mogelijk verkeerde interpretaties te voorkomen. In zijn relatief milde visie op vrouw en seksualiteit laat hij zich kennen als iemand die goed rekening hield met het feit dat hij voor een getrouwde leek werkte. Petrus Naghel wil in ieder geval, zo leert deze verkennende studie, de geleerde Latijnse theologische traditie zo integraal als mogelijk aan Jan Taye (en ongetwijfeld ook andere leken) bemiddelen, zo nu en dan waarschuwend voor gevaarlijke of ketterse denkbeelden. Als bemiddelaar tussen de Latijnse traditie en het lekepubliek neemt hij in de Middelnederlandse letterkunde van de veertiende eeuw een unieke positie in.³⁶ In hoeverre hij in zijn opzet geslaagd is, valt moeilijk te beoordelen, in ieder geval zijn er tot nu toe maar weinig aanwijzingen dat zijn vertaling door andere leken dan Jan Taye is gelezen. Dit kan liggen aan het feit dat de bijbellectuur een omstreden zaak was. Uit de veertiende eeuw zijn slechts enkele handschriftenfragmenten overgebleven, de eigenlijke overlevering vond in de vijftiende eeuw plaats – voornamelijk in kloosters.

Literatuur

- Berg, M.K.A. van den**, *De Noordnederlandse Historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk. 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek.* (=Middeleeuwse Studies en Bronnen, 56) Hilversum, 1998.
- Bruin, C.C. de**, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament.* Groningen-Batavia 1934
- Copeland, R.**, 'The fortunes of 'non verbum pro verbo'; or, why Jerome is not a Ciceronian', in: R. Ellis (ed.), *The Medieval Translator. The theory and practice of translation in the middle ages.* Cambridge 1989, p. 15-35.
- Copeland, R.**, *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic traditions and vernacular texts* (=Cambridge Studies in Medieval Literature). Cambridge 1991.
- Coun, Th.**, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti* (Regulae Benedicti Studia. Supplementa 8). Hildesheim, 1980.
- Ebbinghe Wubben, C.H.**, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling.* Den Haag, 1903 [een ongewijzigde herdruk, met een inleiding door A.A. den Hollander verscheen in 1999]
- Kors, M.M.**, 'Bijbelvertaler van 1360 OCart (?)'. In: *Verfasserslexikon. Nachtragsband.* 11,1, kol. 249-56, Berlin-New York, 2000.
- Kors, M.M.**, 'Ruusbroec en de crisis van de mystiek'. In: *Ons geestelijk erf* 75 (2001), p. 116-24, inz. 119
- Kors, M.M.**, 'Job en Psalmen binnen het oeuvre van de Bijbelvertaler van 1360. Naar aanleiding van de veertiende-eeuwse handschriften met de Zuid-Nederlandse bijbelvertaling'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 119 (2003), p. 20-39.
- Kors, M.M.**, 'Die Bibel für Laien: Neuanatz oder Sackgasse? Der Bijbelvertaler von 1360 und Gerhard Zerbolt von Zutphen'. In: Nikolaus Staubach (ed.), *Kirchenreform von unten: Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Brüder vom gemeinsamen Leben.* (=Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 6) Frankfurt am Main, 2003 [te verschijnen]

- Kors, M.M.**, 'Die Schenkung einer *Legenda aurea*-Handschrift aus dem 14. Jahrhundert und die Identität des Bijbelvertalers'. In: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky, "*Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda*". *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*. (=Niederlande-Studien, 31) Münster, 2003, p. 20-33.
- PotzMcGerr, R.**, 'Guyart Desmoulins, the vernacular master of histories, and his Bible historiale'. In: *Viator* 14 (1983), p. 211-44.
- Sherwood-Smith, M.C.**, 'God and gynaecology: Women's secrets in the Dutch *Historiebijbel van 1360*'. In: *German Life and Letters* 50 (1997), p. 390-402.
- Sherwood-Smith, M.C.**, *Studies in the reception of the Historia scholastica of Peter Comestor. The Schwarzwälder Predigten, the Weltchronik of Rudolf von Ems, the Scolastica of Jacob van Maerlant and the Historiebijbel van 1360*. (=Medium Aevum Monographs, New Series XX) Oxford, 2000.
- Williams-Krapp, W.**, "'Mijn wille en es niet jegen Gods geloeve ocht jegen de heilge kerke te doene" Zur Rezeption der 'Legenda aurea' im deutsch-niederländischen Raum'. In: A. Berteloot, H. van Dijk & J. Hlatky, "*Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda*". *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda aurea*. (=Niederlande-Studien, 31) Münster, 2003, p. 9-19.

Noten

- 1 Voor een recent overzicht van de status quaestionis zie Kors 2000.
- 2 Zie over Teye, Kors 2003c.
- 3 Zie voor deze naamgeving Kors 2003a
- 4 Zie voor bronverwijzingen en verdere informatie de in voetnoot 2 genoemde bijdrage, die een bewerking van voornoemde lezing vormt.
- 5 Zie De Bruin 1934, 177-196, 266-287.
- 6 Ebbinge Wubben 1903, 73, r. 136-74, r. 146.
- 7 Copeland 1989, 31; Copeland 1991, 50
- 8 De Bruin 1934 (zie noot 5); Coun 1980, Sherwood-Smith 2000, 147-64. – Lopend onderzoek van Prof. Amand Berteloot (Uni Münster), Prof. Geert Claassens (Katholieke Universiteit Leuven) en Dr. Werner Hoffmann (Uni Trier) laat een zelfde beeld zien.
- 9 Ebbinge Wubben 1903, 74, r. 160-75, r. 165.
- 10 Zie Kors 2003b.
- 11 Zie over hem Potz McGerr 1983
- 12 Sherwood-Smith 1989, 32-3.
- 13 Potz McGerr 1983, 229-44.
- 14 Ebbinge Wubben 1903, 143-56.
- 15 Ebbinge Wubben 1903, 75, rr. 165-9, 78, rr. 37-44.
- 16 Zijn keuze steunt in belangrijke mate op het werk van Ebbinge Wubben en zijn eigen proefschrift over de Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament.
- 17 Zie de in noot 4 genoemde bijdrage.
- 18 Zie over de *additiones* in de gedrukte en handschriftelijke traditie Sherwood-Smith 2000, p. 15-8. Een diepgaande studie naar de overlevering ontbreekt, zoals zij al signaleert, nog steeds.

- 19 Sherwood-Smith 2000, 21.
- 20 "Er zijn ook vogeltjes die het licht van de zon niet kunnen verdragen, en die zoeken gewoonlijk hun voedsel bij nacht. Tweede toevoeging: Vooral de vogels in de zandwoestijnen van Ethiopië, waar een kleine windvlaag de aangetroffen voetsporen van de reizigers egaliseert."
- 21 Geert Claassens (KU Leuven) vond in de Cassianus-vertaling van Naghel voldoende aanleiding om tot de conclusie te komen dat deze het Grieks niet machtig was. – Zoals we nog in het verloop van dit artikel zullen zien, glosseerde Petrus Naghel enige van oorsprong Griekse woorden (zoals 'chaos' en 'athomos'). In die gevallen moet worden aangenomen dat hij ze vanuit de Latijnse traditie kende en kon verklaren.
- 22 "ofwel in het Syrisch: verwarmde"
- 23 "En Hij noemde het licht ['lux'] 'dies' ['dag'] naar het Griekse 'dia', wat 'helderheid' betekent, zoals men ook zegt 'licht', omdat het 'licht geeft', dat wil zeggen, het verdrijft de duisternis. De duisternis noemde Hij 'nacht' naar 'schaden' ['noceo'] omdat het de ogen schaadt zodat ze niet kunnen zien: zoals 'duisternis' ['tenebrae'], omdat hij de ogen omvat ['tenent' in het Latijn, de etymologie is onvertaalbaar] zodat ze niet zien, zoals 'dag' ['dies'] afgeleid is van het Griekse 'dia', zo is dus 'nacht' afgeleid van [het Griekse] 'nyctim'.
- 24 Daar waar in het vervolg nummers worden genoemd, verwijzen deze altijd naar de voetnoten bij de tekstuutgave.
- 25 "Sommigen zeggen dat de aarde in de lente is geschapen, want het verse groen en het ontwikkelen van vruchten behoren bij dit seizoen".
- 26 Het is zeer de vraag of dit een authentiek Plato-citaat is; met behulp van concordanties is het in ieder geval niet terug te vinden. Em.prof. Jean Verhaeghe (Universiteit Antwerpen) wees mij op de mogelijkheid dat de allusie op Plato via Augustinus zou kunnen zijn gekomen. In *De civitate Dei* wordt in XIII,20 in een ander verband naar Plato verwezen; in 21 vervolgens bestrijdt Augustinus de spirituele interpretatie van de paradijsboom ten gunste van een letterlijke uitleg. Mogelijk zijn deze twee zaken in de latere traditie ten onrechte aan elkaar gekoppeld. In *De Genesi ad litteram*, 8,VI,12 zet Augustinus nogmaals zijn argumenten pro een letterlijke interpretatie uiteen.
- 27 De bijbeleditie verscheen in de door De Bruin gestichte reeks *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi*. – Terechte kritiek op De Bruins editieprincipes vindt men in Van den Berg 1998, 27-8.
- 28 " [...] waarvoor [bedoeld is: de geslachtsgemeenschap] men zich moet schamen en die onbetamelijk is, omdat ze niet zonder zonde gebeurt, behalve wanneer ze soms door de hoop op nageslacht gerechtvaardigd is."
- 29 Men zie hierover Sherwood-Smith 1997.
- 30 Zo bijvoorbeeld in Coun 1980, 195.
- 31 Zie Kors 2001.
- 32 Idem, passim.
- 33 *Patrologia Latina* 76, 1110-4, inz. 1111-2, 4 & 5.
- 34 Dit staat weliswaar zo niet in de bijbel, maar men heeft al vroeg in de traditie de link gelegd tussen Maria Magdalena in Luc. 8,2 en de zondares in Luc. 7,37-8.
- 35 Vergelijk ook de bijdrage Williams-Krapp 2003.

Bijlage: Kritische editie van Genesis 1-3 naar London, Bm., Ms. Add. 15310-311

Editieprincipes

De tekst van Genesis 1-3 wordt kritisch uitgegeven, dit wil zeggen dat spelling van i/j/u/v/w aan hedendaags gebruik aangepast en de interpunctie gemoderniseerd is. In voetnoot vindt men diverse informatie, maar de hoofdmoot wordt ingenomen door varianten van de hoofdtekst ten opzichte van de tekst van *Historia scolastica* in de editie van Migne. Daarbij wordt verwezen naar de kolomnummers in deze uitgave. Verder vindt men in de voetnoten paleografische informatie en een enkele keer een bronvermelding. Alle teksten die uit de Vulgata vertaald zijn, of het nu meerdere verzen betreft of een kort citaat, worden cursief gedrukt.

[2ra] Hier beghint die text der bibelen

Inden beghinne sciep god hemel ende erde. Mer derde was onnutte ende idel, ende donckerheiden waren op daensichte des afgronts. Ende gods gheest waert ghedraghen boven dien wateren.

- Scolastica** *Inden beghinne was duoert ende duoert was dbeghin; inden welken ende biden welken die vader die werelt sciep, dit woert was sijn ewighe sone.¹ Men seit 'die werelt' in iij manieren. Selken tijt heiten den ghees<v>-[2va]liken hemel 'die werelt', om sijn suverheit. Ende sulken tijt 'dese begripelike werelt'; ende die Griexe heiten dien 'pan', ende die Latijnsche heetense 'omne', dats 'al', want die filosofhe en bekenden den gheesteliken hemel niet. Selken tijt heetmen die werelt allene 'dat lanscap dat onder der manen loep es', want dese werelt allene heeft in die diere die wi kennen. Ende hier es af gheseit: *Die prince der werelt* – dats die duvel² – *sal werden daer uut verdreven*. Selken tijt heetmen den mensche 'die werelt', want hi heeft in hem alle die ghelikenisse der werelt. Ende daer bi es hi vanden here inde ewangielie gheheiten *alle creatuere*. Ende die Grieke heiten den mensche 'microcosmum', dats 'die minder werelt'. Die gheestelike werelt³ ende die begripelike werelt ende dat lanscap onder die mane, dat god sciep properlijc – dats hi maket van niete – mer den mensche en sciep hi niet properlijc, want hi plasmeeerdene ende daer in es beteekent sijn hoeghe wesen. Want hi met voersienicheiden ghemaect was vander sceppinghen vanden drien eersten werelden.⁴ Seit moyses: *Inden beghinne sciep god hemel ende erde*. Dats te verstaen: ende datter in was sculdich te sine, dats den gheesteliken hemel ende dinghele. Hi sciep derde, dats de materie van allen lichamen, dat waren die .iij. elementen, dits die begripelike werelt die daer af ghemaect es. Enighe verstaen biden hemel dboveinste vander begripeliker werelt, ende bider erden dat onderste datmen tasten mochte.*

1 dit – sone *toegevoegd*.

2 dats die duvel *toegevoegd*.

3 *Glos*: Die geestelijc werelt of die gheestelijc hemel, dat heetmen 'empireum', dats die hemel daer god ende sijn moeder Marie sitten ende daer die IX choer der engelen in sijn.

4 15 ende – 16 werelden *toegevoegd*.

21 Daer wi hebben 'god' daer hebben die Ebreusche 'heloym',⁵ dat bediedt 'enen god' ende oec 'vele
goden of heren', want .iiij. personen sijn een ghewarich god. In dien dat moyses seit *god sciep*, soe weder-
seit hi drier filosofhen errore, dats Platon, Aristoteles ende Epicurijs. Want Platon seide, dat ewelijc
24 iij beghinne hebben gheweest, dats: god, ydeas ende yle⁶. Ende hi seide inden beghinne des tijts van yle
die werelt ghemaect was. Aristotiles seide, dat ij dinghen [2vb] ewelijc hebben gheweest, dats: die werelt
ende die werkere die van .ij. beghinnen – dats van materien ende vander vormen – ghewracht hevet
27 sonder beghin ende werct sonder eynde. Epicurijs seide: .ij. dinghen hebben oeit gheweest, dat es don-
nuticheit ende atthomos. Ende dat de natuere inden beghinne eneghe atthomos sciep ende vergader-
de inder erden, anderen in watere, ende andere inder locht, ende andere int vier, ende datter dus de
30 iij elemente af woerden ghemaect.⁷ Maer Moises vorseide dat god alleen ewich was, ende dat die werelt
van hem ghescapen was sonder enighe materie, dats: van niete.⁸ Die werelt was oec ghescapen inden
beghinne des tijts.⁹ Want de tijt ende de werelt sijn even out. Want also god alleen ewich es, alsoe es die
33 werelt tijdlic ewech. Die inghele sijn oec ewich, want *inden beghinne* van alle creatueren *sciep god hemel*
ende erde, dats: hi maecte eerst den hemel ende die enghelen te gadere.¹⁰ Mer dat te gader ghemaect
was, en mochtmen niet te enen maele ghesegghen.¹¹ De sceppinghe vander werelt soe deilt die scrif-
36 tuere onder dwerc van vi daghen ende toent .iiij. dinghen daer in, dats: tscuppen ende donderscheiden
ende tferchieren. Inden eersten daghe toent si tscuppen ende een deel des onderscheidens, ende inden
anderen ende inden derden daghe donderscheiden, ende inden anderen dri daghen tferchieren. *Mer*
39 *die erde was onnutte*, dats: dat sceppen van deser werelt was noch onorberlijc ende sonder vrocht ende
idel van haren verchieringhen, *ende donckerheiden waren op daensichte des afgronts*. Die selve sceppenisse
die hi voer noemde 'erde', heit hi hier 'afgront', om haer eyschicheit ende haer donckerheit. Daer bi
42 heitse die Grieke 'chaos', dat es [3ra] 'confuse',¹² om datter gheseit es *die donckerheiden waren*, soe waren
enighe die seiden dat die donckerheiden ewelijc gheweest hadden, die te hant waren als die werelt
ghemaect was.¹³ Maer die donckerheiden en sijn el niet sonder datter liecht ghebrect. Ende van gode
45 waert ghescapen eenrehande donckerheide der locht eende, die heetmen donckerheit. Ende daer bi

5 *Na heloym ontbreekt* quod tam singulare quam plurale (kol. 1055).

6 *Glos*: 'Ydeas' dats de vorine van allen dinghen. 'Yle' seitmen voer dierste confuse, dats voer eenre-
hande dinc die een doncker wesen in haer hadde. Ende hier af wilt Plato segghen, dat die werelt
ghemaect was. 'Atthomos' es eenrehande dinc dat soe cleine es dat ment niet deilen en mach, als
dat cleyn ghemulleken, dat inden raeyen vander sonnen pleecht te vlieghene.

7 ende(3) – ghemaect *toegevoegd*.

8 dats van niete *toegevoegd*.

9 *Na tijts ontbreekt* id est in Filio, et iterandum est in principio sic: In principio creavit Deus coelum et
terram, in principio scilicet temporis (kol. 1056).

10 Dats - gadere *afwijking van de tekst*: id est has creaturas primordiales fecit (*idem*).

11 *Na ghesegghen ontbreekt* Licet enim hic prius nominetur coelum, quam terra, tamen scriptum est.
In initio, tu Domine, terram fundasti, et opera manuum tuarum sunt coeli (*idem*).

12 dat es confuse *toegevoegd*.

13 *Na was ontbreekt* Alii irridentes Deum veteris testamenti, dicunt eum prius creasse tenebras quam
lucem (*idem*).

soe es gheseit inden ghetale der creatueren in Danielle: *Benedijt licht ende donckerheiden den here*. Ende *des heren gheest waert ghedraghen boven den wateren*, dats: ons heren wille¹⁴ waert ghedraghen boven die
 48 wateren. Alsoe eens tymmermans wille die een huys maken wille ende voer oghen heeft, daer toe sine
 ghereetscap peist ende miet wat hi van elken houte maken wille. Nu noemt hy die voerseide sceppe-
 nisse doe hi erde ende afgront voer noemde 'water', als een ghereede materie om daer mede te wer-
 51 kene. Hier om soe verwandelt hi haren naeme aldus, om datmen niet wanen en soude dat die dinghen
 die god sceppen soude daer af meer hadden of hebben soudan vanden enen elemente dan vanden
 anderen. Over dat wi hebben *waert ghedraghen boven die wateren*, soe hebben die Hebreusche 'brued-
 54 de',¹⁵ alsoe een vogel ghebruedt sijn eyere. Ende hier in merctmen dat beghin vander werelt was oec
 met gods regimente. Plato verstont dat qualijc, want hi waende dat dit vanden gheeste gheseit was van-
 der werelt sielen. Mer het was gheseit vanden gheeste die sciep daermen inden souter af leest: *Sende uut*
 57 *dinen gheest ende si selen werden ghescapen*.

Die text der bibelen *Ende god seide: Dliecht moet werden. Ende dliecht waert ghemaect. Ende god sach dliecht dat
 het goet wesen soude ende hi schiet dliecht vander donckerheiden. Ende hiet dliecht dach ende die donckerheiden*
 60 *nacht. Ende het waert ghemaect savonts ende smorghens een dach*.

Scolastica vanden eersten daghe *God seide: Dliecht werde ghemaect*,¹⁶ dats: hi brachte dwoert voert inden
 welken was dat dliecht werden soude. Ende cuyme soude iemant soe lichtelijck [3rb] een woert¹⁷ mo-
 63 ghen segghen alst god maecte. Hier heet hi dliecht een clær wolke die dat bovenste vander werelt ver-
 liechde, niet als cleenre clærheit als inder dagheraet pleghet te sine. Ende dese wolke ghinc al omme
 alsoe die sonne doet ende verlichde boven den hemel ende onder bi behoerten.¹⁸ Bi dien dat die let-
 66 tere seit *dliecht moet werden*, soe verstaetmen dat wesen vanden liechte eerst in gode was eert ghemaect
 was. Ende bi *dliecht waert ghemaect*, soe verstaetmen dwesen vanden liechte inden werke doet wert in sijn
 wesen ghenoechte hem int wesen.¹⁹ *Ende god sach dliecht dat goet wesen*, dats: dliecht dat hem ghenoe-
 69 ghede in sijnen soude voerweten. *Ende hi schiet dliecht vanden donckerheiden*; hier beghent donderscheiden
 van gods werke. Ende nochtan soe seit hi hier yewet als dat hi metten liechte die donckerheiden sciep;
 dats een scaduwe die wert om dat jeghen dliecht enich wederstaen es van lichaem of van dinghen. Al-
 72 soet nu es metter sonnen, want alst hier dach es, soe eest onder ons nacht, want die erde ende die ber-

14 *Na wille ontbreekt id est Spiritus Sanctus Dominus, vel Domini voluntas (kol. 1057).*

15 *Na bruedde ontbreekt vel Syra lingua, fovebat (idem).*

16 *Na ghemaect ontbreekt Et facta est lux (idem).*

17 *Na woert ontbreekt Additio 1. Sicut Verbum est Filius, ita dicere est gignere, et gigni (idem).*

18 *Na behoerten ontbreekt Additio 2. Sicut quam cito oculos aperio, statim acies mea solem jact in Orientem; quod non faceret nisi multa aeris spatia quae sunt inter me et solem, transvolaret; quam momentaneam transvolationem, si velim explicare; saepe addam prius et post. Sic prius transit acies mea aerem vicinum; post aerem qui est super Alpes, post aerem qui est super alias terras usque ad oceanum, post aerem qui est super oceanum et tandem tangit solem (kol. 1057-8).*

19 *Na wesen ontbreekt ut maneret. Vel tropice, vidit, id est videre fecit (kol. 1057).*

- ghe benemen der sonnen haer schinen, om dat sier teghen sijn.²⁰ Ende aldus en moghen sy nummermeer te gader sijn in een stat, dliecht ende donckerheit, mer si sijn in verscheidenen steden, deen jehghen dander. Ende aldus sijn si nu in deene ende nu in dander deel vander werelt. Doe god dliecht ende donckerheiden sciet, soe verstaetmen oec dat die quade enghelen vanden goeden versceiden woerden. Ende die goede enghelen woerden gheheiten dliecht ende die quade die donckerheiden.²¹
- 75
78 Ende het waert ghemaect savonts, ende daer na waert smorghens ende aldus waert volmaect een natuerlijc dach van .xxiiij. uren.²² Want ten eersten soe waert metten hemele ende metter erden dliecht ghescapen. Ende ghelijc dat die sonne nu doet,²³ soe ghinc dliecht allensken onder ende alsoe woert savonts vanden eersten daghe, die .xij. uuren lanc was.²⁴ Ende doe dliecht onder die erde ghedaelt was ende weder op quam daer die sonne rijst,²⁵ soe was die nacht leden, die oec [3va] xij uuren lanc was, ende waert weder smorghens vanden anderen daghe die beghonste. Ende metten daghe die voerleden was ende metter nacht dier na quam was een natuerlijc dach volmaect.²⁶ Ende hier beghonste men den dach voer den nacht ende dat gheduerde tot Cristus passien; daer waert verwandelt, soe datmen den nacht reket of leghet voer den dach, also wi daer scryven selen.²⁷
- 81
84
87 **Die text der bibelen** *Echter seide god: Het werde een fyrmament in midden den wateren ende het sceide die wateren vanden wateren. Ende god maecte dat fyrmament ende hi schiet die wateren die waren onder tfyrmament van dien die waren boven ifyrmament. Ende het gheschiede alsoe. Ende hi hiet dat fyrmament hemel, ende het waert ghemact avonts ende smorghens dander dach.*
- 90

Scolastica vanden anderen daghe Des anderen daechs, soe onderschiet ende ordineerde god dat bovenste van deser begripeliker werelt. Want alsoe saen als die gheestelike hemel ghemaect was, soe was hi gheordineert ende al verchiert, dats: hi waert vervult met heilighen enghelen ende ghedeilt in ix choeren.²⁸ Dus maecte god op desen dach een fyrmament int midden den wateren, dats: hi maecte al om ende om dese werelt enen omloop van water, dat hi soe haert vervriesen dede in ijs als cristal ende dat seer claer was. Welc omloop alle ghevierlijc dinghen bynnen hem onthout, ghelijc dat die scaele van enen eie tsuvel onthout datter bynnen es. Ende in dit fyrmament sijn gheset die sterren, ende dit heitment tfyrmamente, niet allene om die vasticheit, mer om dattet oec die termijn es vanden wateren die daert boven sijn ende hets vast soe datter niet doer en mach. Ende dit heit die hemel, want hi heelt

20 71 Alsoet – 73 sijn *toegevoegd*. *Hierna is et creatas divisit locorum distantia, et qualitate weggelaten.*

21 *Na donckerheiden ontbreekt* Et appellavit lucem diem a dia Graeco, quod est claritas sicut lux dicitur, quia luit, id est purgat tenebras. Tenebras dixit noctem a nocendo, quia nocet oculis ne videant: sicut tenebrae, quia tenent oculos ne videant sicut tamen dies exortum est a dia Graeco, ita nox a nyctim (*idem*).

22 van .xxiiij. uren *is toegevoegd*.

23 Ende – doet *toegevoegd*.

24 die – was *toegevoegd*.

25 daer die sonne rijst *toegevoegd*.

26 *Na volmaect ontbreekt* Lux ipsa divisas partes ostendebat, sed non dividebat (*idem*).

27 *Deze laatste zin is toegevoegd*.

28 ende (2) – choeren *toegevoegd*.

ende dect alle begripelike dinghen die men niet sien en mach.²⁹ Om dat dit firmament soe ront es ende soe hol es, soe heitet in Griex 'uranon', dats 'paleis'. Men heeten oec 'hemel', dats als der sonnen hems-
 102 ken, want die sonne, dier nader gheset es, verlichtene. Mer dese ronde holheit verstont die philoso-
 phe dat het was dbovenste vanden viere. Want alst vier niet en [3vb] heeft opwert dat opvaren mach,
 soe draeiet al omme, alsoet wel schijnt in enen oven. Ende aldus soe draeiet tfer al omendomme boven
 105 omtrent die werelt. Ende daer dit vier draeit, dats der sterren hemel;³⁰ ende daer beneden es die derde
 hemel, diemen heit den lochteliken hemel. Van dien seit dewangielie: *Die voghele des hemels aten dat*.
 Enegehe wanen dat noch die vierde hemel es boven den gheesteliken hemel. Want doen Lucifer was
 108 inden gheesteliken hemel, soe leestmen dat hi seide: *Ik sal op clemmen inden hemel ende sal sitten inden ber-*
*ghe des testaments, ic sal den oversten ghelic wesen.*³¹ Ende in desen hemel seitmen dat Cristus ende Maria,
 sijn moder, sijn boven den enghelen die in den gheesteliken hemel sijn. Dit fyrmament deilt die wate-
 111 ren dier boven sijn, van den wateren die onder hem sijn. Ende daer af seit die soutere: *Die sijn bovenste*
dects met wateren. Ende die wateren sijn daer boven vervorsen ghelijc kristalle, om dat sy niet smelten en
 selen moghen metten viere. Of si sijn daer doemende als nevel. Maer bi dat daer dit water es, dat weet
 114 god alleen. Ende enighe willen segghen dat van dien wateren die dou comet inden somer, dat inder let-
 teren staet *het werde een fyrmamente*, ende daer na: *god maecte een firmament*; ende ten derden: *ende tfirmam-*
ent waert ghemaect. Dit en es niet te vele, want also een tymmerman eerst een huys maect in sijn ghe-
 117 peyns ende versiert, ende daer na thuys tymmert als hi thout verhout ende ghereide ende die steene.
 Ende dat hijt daer na verhelt in sijn wesen als hi sijn tymmer recht. Also eest daermen leest te verstaene
*het moet werden te gods*³² voerwetene; ende *hy maecte*, es te verstaene te gods wercke in der materien;
 120 ende *het waert ghemaect*, ten werke doent volmaect was in sijn wesen. Deen was opten eersten dach ghe-
 maect ende dander opten anderen. Ende al was dwerc van desen anderen daghe goet ghelijc der ande-
 re daghen, nochtan en esser niet af bescreven dat god sach dattet goet was. Want die Hebreusche seg-
 123 ghen dat op desen dach die enghel die duvel³³ wert. [4ra] Ende het schijnt dat die ghene dit consente-
 ren die des maendachs messe lesen van den enghelen in dier enghelen eer die staende bleven. Maer
 die heilighen segghen dat dit es in een teeken, want in theologie soe es tghetal van twee ghelastert,
 126 om dat het eerst vander enicheit gaet, want god es enich ende hi veronwert gescil ende ghedeiltheit.
 Nochtan moghen wy segghen dat dwerc vanden derden daghe was noch vanden werken vanden ande-
 ren daghe, alsoet hier na wel schinen sal. Ende daer bi soe en prijstmen niet voer opten derden dach
 129 alst volmaect was.

29 *Na mach ontbreekt* Et cum legitur firmamentum coeli, endiadis est, id est firmamentum quod est coelum, ut cum dicitur creatura salis (kol. 1058).

30 *Na hemel ontbreekt* vel aethereum coelem (idem).

31 ende – wesen *toegevoegd* (in de brontekst staat alleen etc.).

32 *Na gods ontbreekt* praesentiam vel (idem).

33 *Na duvel ontbreekt* id est Lucifer, alsmede Additio 1: Dicitur Satanael, qui et Lucifer. Quod in Vita beati Clementis invenitur, et forte cum sit aliis angelorum nominibus, id est Raphael, simile. Sic dicitus est ante lapsum vel forte post lapsum, Satan quasi adversarius, El, id est Deo (kol. 1058, voor de additio: 1059).

Die text der bibelen *Echter seide god: Die wateren die onder den hemel sijn werden vergadert in een stat ende die droecheit openbare. Ende het gheschiede alsoe. Ende die droecheit hiet god*
132 *erde, ende vergaderinghe vanden wateren hiet hi zee. Ende god sach dat het goet wesen soude ende hi sprac: Die erde groeie groeiende cruyt ende dat saet make hout, dat apper draghe, dat vrocht make nae sijn maniere, wies saet sy in hem selven boven der erden. Ende het gheschiede alsoe. Ende derde bracht uyt groeiende cruyt ende dat saet droech na*
135 *sijn maniere ende hout dat vrocht maecte ende dat abehande saet hadde na sine ghedaente. Ende god sach dattet goet wesen soude ende het wert ghemaect savonts ende smorghens die derde dach.*

Scolastica vanden derden daghe Ten derden daghe vergaderde god die wateren in een stat. Ende al eest
138 dat die wateren in menigher stat ghedeilt sijn, nochtan seitmen dat sy in een stat vergadert sijn, dats bynnen der erden. Ende oec mocht wel sijn dat die wateren, die doen al om ende omme in die locht hem hilden vergadert, woerden in enighe stat uuter locht oft derde ontdede haer allensken, om dat sijt
141 ontfane soude als in een natuerlijk vat. Ende alsoe openbaerde die droecheit die al bedect was onder den wateren. Ende daer om essi properlijk in Latine gheheiten 'humus', dats 'wat(er)'. Mer doen si openbaerde, soe waert si gheheiten 'arida', dats 'droege'. Men heit oec die erde in latine 'terra', om
144 datmen tredet metten voeten. Men heitse oec 'solum', want si es gheheel ende omset met-[4rb]ten iij elementen. Men heitse oec 'tellus', want si ghedoecht of si verdraecht der menschen pinen.³⁴ Die Hebreuschen heiten alle die vergaderinghen van wateren 'zee'. Doe dwerc vanden wateren voldoen
147 was, soe sach god dat het goet wesen soude ende dede daer nog ander werc toe ende seide: *Di erde groeie groeiende cruyt*. Dat en es allene niet gheseit vanden werke des groeiens, mer oec vander erden macht als of si machtich waere te groeiene. *Ende die erde bracht voert*, also die text seit, *hout ende cruyt, elc na sijn*
150 *maniere*.³⁵ Hier schijnt wel dat die erde haer planten niet en groeide over langhen tijt, mer si groeide te hant in die rijpheit, daert cruut vol saets ende die bome van appelen sijn gheladen. Hets te merken datter gheheit es *groeijende*, dat daer bi segghen enighe dat die werelt ghemaect was in lentijn, want groei-
153 en³⁶ behoert dien tide toe. Ende om datter steet *hout dat vrocht maect ende dat abehande saet hebben*, soe segghen andere dat die werelt ghemaect was inden oerst.³⁷ Maer die kerke hout dat si inden merte ghemact was.³⁸ Ons en sal niet berueren dat onder dandere ondersceidicheiden vanden elementen, die
156 locht niet en schijnt hebbende enighe ondersceidicheit om dat sy niet ghenoeemt en es. Mer sy wert onderscheiden ende ghedisponeert doen si ghevrijt waert vanden materen; ende doe si ontfinc een forme ende een merken.

34 *Na pinen ontbreekt* Congregationes aquarum vocavit maria (kol. 1059).

35 *Deze zin is een bekortende vertaling van de terra herbarum virentem, et facientem semen, et lignum pomiferum faciens fructum secundum genera sua (idem).*

36 *Na groeien ontbreekt et fructificatio (idem).*

37 *Na oerst ontbreekt sub leone (idem).*

38 *Na was ontbreekt* Nota cum primo ait, facientem semen, et addit, habens unumquodque sementem, quia sementis proprie dicitur, dum adhuc est in sementino: (Additio 1. Id est in herba ipsum semen proferente, quia sementium dicitur, quasi semen tentum, vel detentum.) semen vero cum seminatur; seminium vero, vel sementem cum seminatum est. Distinguitur tamen aliter sementis frugum et arborum, semen animalium; seminium cuiusque rei exordium (kol. 1059-60).

- 159 **Die text der bibelen** Ende god seide: Het werden liechte inden firmamente des hemels ende si deilen den dach ende den nacht, ende sy sijn in teekenen ende in tiden ende daghen ende jaren. Dat si lichten inden firmament des hemels ende si verlichten die erde. Ende het gheschiede also. Ende god maecde .ij. groete liechte. Dat meeste licht, om dat het
- 162 boven den daghe wesen soude; ende dmynder liecht, om dat dat het boven der nacht wesen soude. Ende die sterren ende hi settese inden firmamente des hemels dat si luchten souden boven dien daghen ende boven die nacht. Ende dat sy deilen souden dliecht ende de donckerheiden. Ende god sach dat het goet wesen soude. Ende het waert ghemaect
- 165 zavonts ende smorghens die vierde dach.
- Scolas-[4va]tica vanden vierden daghe** Opden vierden dach dat hi onderscheiden ende ghedisponneert hadde, dat begonste god te verchierene.³⁹ Ende also hi vanden bovensten begonnen hadde te onderscheidene, alsoe beghonste hi oec vanden bovensten te verchieren. Want op desen dach maecde hi de sonne ende die mane ende die sterren.⁴⁰ Die sonne ende die mane sijn gheheiten twee groete liechte omrijdinghen. Niet allene om die groetheit van haren liechte, mer oec om die groetheit haers lichamen.⁴¹ Want die sonne es .viiiij. werven meerre dan alle die eerde.⁴² Ende die mane es meerre dan die erde. Ende men leest dat die maen hondertwerf meerre es dan een sterre.⁴³ God wilde dat die mane ende die sterren der nacht niet alte leelijc sijn en soude sonder liecht ende om dat die ghene die werken bi nachte, als scepliede ende ganghers, souden dliecht hebben te solase. Oec sijn enighe voghelkine, als vledermuse ende uulen,⁴⁴ die dliecht vander sonnen niet ghedoeghen en moghen ende die gheneren hem meest bi nachte. Ende al waest dat god inden beghinne een claer wolke sciep die der sonnen dienst dede, nochtan soe en was die sonne niet overtullich. Want die wolke hadde doe een cleyn teder liecht, dat niet ghenoech en was. Ende machschie die wolke en verlichte niet dan dbovenste vander werelt also die sterren nu en doen. Men seit van dier wolken dat sy wederkeerde inder materien
- 177 daer si af ghescapen was, als die sonne ghemaect was. Also dede die sterre die den .iiij. coninghen openbaerde ende die duve daer die heilighe gheest in vertoent was. boven Cristum doen hi ghedoept was.⁴⁵ Ende enighe segghen dat die wolke noch altoes metter sonnen gaet. Andere segghen datter die sonne
- 183 af ghemaect was. God en woude niet allene dat dese liechte wesen souden inden hemel om scoenheit ende om datmenre bi ghesien soude, mer \oec/ om dat si wesen soude<n> in teekene ende in tiden ende in daghen ende in jaren, om dat si wesen selen teekene van scoenen weder ende van tempeeste. Oft [4vb]
- 186 dat hi uut den liechte .xij. meerre teekene maken soude ende meer mynder teekene uut dien. Want

39 *Na verchierene ontbreekt congruis motibus agerentur. Plantae enim, quia terrae haerent, ad dispositionem terrae quasi magis spectant (kol. 1060).*

40 *Na sterren ontbreekt Et dicitur sol, quia solus lucet, id est nullum cum eo; luna luminum una, id est prima, ut una dierum: vel una Sabbatorum dicitur (idem).*

41 *Na lichamen ontbreekt et non tantum comparatione stellarum, sed et secundum se (kol. 1060).*

42 *Na eerde ontbreekt Additio 1. Quod inde perpenditur, quia aequae magna videtur, ab omnibus ubique terrarum, quod fieri vix posset, nisi major esset terra (kol. 1061).*

43 Ende – sterre toegevoegd.

44 *De explicatie als vledermusen ende uulen lijkt te komen in de plaats van Additio 2: Maxime hae aves in desertis Aethiopiae arenosis, ubi modicus impulsus venti inventa itinerantium vestigia complanat (idem).*

45 boven – was doorgestreept.

- die sonne loept elc moent in een teeken ende bynnen den jaere loepse die .xij teekenen doer. Ende die mane loept die xij teekenen doer binnen eenre maent.⁴⁶ Ende dese teekenen heiten teekene of sterren.
- 189 Want die ouders merctense ende teekendense met groter ernsticheit ende al noch soe tekenense die lude ende merkense om die tide mede te beteekenen. Mer men en sal niet segghen noch gheloeven alsoe die waersaghers segghen willen, dat dese liechte sijn ghesent om te beteekenen hoe langhe wi
- 192 leven selen ende wat ons gheschien sal, want⁴⁷ dese boeke sijn onghelovich, alsoe Sinte Gregorius seit ende prueft in die omelie van .xij. daghe.⁴⁸ Want het gheschiet dat bynnen eenre poert of binnen enen lande op een uure ende in die selve wile ende onder een constellacie vanden sterren werden gheboren
- 195 vele kindere, beide edele ende onedele, rike ende mate, ende nochtan soe en hebben sy een avontuer niet op die werelt. Want deen wort rike ende dander erm; deen sterft saen, dander leeft langhe; deen sterft op sijn bedde, dander wert ghehanghen of vermoert of verdrinct. Ende hier om en salmen niet
- 198 gheloeven dat die sterren ghemaect sijn om te beteekenen die avontueren vanden menschen, want dit verbieden alle die heileghen.
- Dat inden text staet dat si sijn selen *in tiden*, en es niet te verstaene dat die tijt beghonste metten liechte.
- 201 te. Want die tijt begonste⁴⁹ doen die werelt ghescapen was. Maer bi desen liechten woert die tijt ghedeilt in vieren: want als die sonne nederdaelt in Capricorne, soe keert si den troen vanden wintere ende beghint weder op te gaene tot in Cancro, ende daer keert si den troen vanden somere. Ende tusschen
- 204 \beide/ dese kerene, effene ter myddernacht vanden tide, maect si dach \ende nacht/ even lanc. Inden text seit hi oec *in daghen*, want den dach rekontmen menichsins. Irst den natuerliken dach van xxiiij uuren. Anders rekontmen den dach costumelijc tusschen der sonnen opganc ende [5ra] onderganc.
- 207 Ten derden rekontmen den dach over enen tijt die men niet en verclaert als daer: *In dien daghe selen die berghe sueticheit drupen*. Daer staet oec in jaren, want men neemt menichsins dat jaer. Ende dat en seg ic niet om dat in menigherhade lantscape sijn menigherhande ondersceidinghen of deilinghe der jare, meerder of mynder.⁵⁰ Mer ic segt na die costume vander heilegher kerken. Want het es der manen jaer, dat heeft ooc liij daghe. Het es oec der sonnen jaer, dat heeft .ccc lxxv. daghe ende een vierendeel daechs, dat es .vi. uuren. Ende het es scrickeljaer, dat heeft .ccc lxxvi. daghe. Het es oec een jaer datmen
- 213 heit⁵¹ 'embolismus', dat heeft xiii nuwe manenschine ende dat heeft .ccc ende lxx daghe.⁵² 'Anno' int latijn bediedt jaer ende dat gheseit⁵³ van 'an<a>', dats omtrent, want dat jaer keert weder in hem selven. Hier bi plaghen die ouders eermen letteren hadde dat jaer te scriven na die ghedaente van enen ser-
- 216 pente, dies stert dat wederkeert in sinen mont.⁵⁴ Dat die mane vol ghescapen was, dat seit dander

46 186 Want – 188 maent *toegevoegd*.

47 Tot en met 199 heilighen *toegevoegd*. *Daarna ontbreekt* Non enim credendum est hoc de caelo nisi his qui alieni sunt a Patre, qui est in coelis (kol. 1060).

48 Gregorius Magnus, *XL Homiliarum in Evangelia*, Hom. X, PL 76, kol. 1110-4, inz. 1111-2.

49 Na begonste is doen die tijt begonste *doorgestreept*.

50 Na mynder *ontbreekt* et planetae annos suos habent (1061).

51 oec – heit *toegevoegd*.

52 ende (I) – daghe *toegevoegd*.

53 int – gheseit *toegevoegd*.

54 Na mont *ontbreekt* Facta ergo luminaria posuit Deus, ut luceant in firmamento coeli, et illuminent terram, sed non semper, et dividant lucem ac tenebras (kol. 1061).

tran's/lacie van latine aldus: *Ende hi maecte dinender licht inden beghinne vander nacht.* Want die mane en gaet niet op int beghin vander nacht dan als si vol es.⁵⁵ Ende hier bi merctmen dat die sonne smorghens
 219 ghemaect was ten oesten, ende die mane savonts ten oesten; of machsien hi maectse beide smorghens, ende sette die sonne ten oesten daer sy opghinc ende maecde den dach,⁵⁶ ende die mane sette hi ten westen ende si ghinc doen onder die erde ende maecde daer die nacht.⁵⁷ Ende als die sonne
 222 onderghinc ten westen, soe quam die mane weder op ten oesten ende begonste de nacht.⁵⁸

Die text der bibelen vanden vijften daghe *Oec seide god: Die watere bringhen voert crupende diere met levender sielen ende ghevohelte boven der erden, onder den fyrmamente des hemels. Ende god sciep die groete walvessche ende
 225 alle levende sielen, ende beroerlijc die de matere voertbracht hadden in haren ghedaenten. Ende alle ghevohelte na [5rb] sine maniere. Ende god sach dat het goet wesen soude ende hi benedide hon, ende seide: Wast ende wert ghemichvoldicht ende vervult die wateren der zee. Ende die voghele werden ghemichvoldicht boven der erden ende
 228 het waert ghemaect savonts ende smorghens die vijfte dach.*

Scolastica vanden vijften daghe Inden vijften daghe soe verchierde god die locht ende dwater ende gaf ghevohelte der locht ende swemmende vessche den watere. Ende beide woerden si vanden watere,
 231 want lichtelijc soe keret dwater in di locht met wacheiden ende die locht int water met doemene of met dickene. Moyses hiet die⁵⁹ vessche crupende diere, want si roeren hon altermael met haren swemmene ghelijc den serpenten, die niet en gaen over voete als die beesten. Om dat in die lettere steet *ghevoghelte boven der erden*, daer in erreerde Plato. Doen hi in Egipten quam, soe las hi daer Moyses boeke. Ende hy waende dat Moyses meynde dat tgevohelte was verchieringhe der locht omtrent der erden, ende dat die verchieringhe vander bovenster locht waren calodemonen of catodemonen, dat sijn duvelen die
 237 wi heiten alne.⁶⁰ Mer ten es alsoe niet, want alsoe voerseit es, so sijn die goede inghele inden gheesteliken hemel, mer die quade sijn in dese doncker locht gheworpen te harer pinen ende niet om die locht te verchieren, om dat si van ghewarighen liechte vielen.⁶¹ Inden text heit Moyses der visschen sielen
 240 ende der vogelen beruerlijc te rekenen teghen smenschen siele. Want sy werden beruert van haren wesene te neghenen wesene. Dat en doet smenschen siele niet, want si es ewich of machsien si en hebben negheen siele⁶² ende daer om hiet hise siele, dats levende. Ende die Grieken deden hier bi die
 243 dieren of die beesten in tween: zoa ende sichea. 'Zoa' bediet die levende wilde ende stomme beesten; 'sichea' bediet die ghene die sielen hebben van sichea, dats een siele die ondersceidenheit hevet. Ende

55 *Na es ontbreekt id est rotunda. Et dicitur a pan Graece, id est totum latine, et selenos, id est luna, vele mene, id est luna, quod nos plenilunium appellamus (idem).*

56 ende maecde den dach *toegevoegd.*

57 ende maecde daer die nacht *toegevoegd.*

58 ende begonste de nacht *toegevoegd.*

59 *Hierna is crupen doorgestrept.*

60 dat (2)- alne *toegevoegd.*

61 *Na vielen ontbreekt* Creavit Deus, id est plasmavit cete grandia. Cete generis neutre est indeclinabile (declinatur tamen cetus, ceti). Et omnem animam viventem atque motabilem, quam produxerant aquae (kol. 1061-2).

62 *Na siele ontbreekt* sed tamen spiritus vegetativos, quia cum ipsis animalibus exstinguitur (kol. 1062). *De bijhorende Additio 2 is vervolgens na outhelden (r. 255) geplaatst.*

daer om seitmen dat si ghescapen sijn beruerlijc om dat si beruert werden soudē [5va] vanden leven
246 ter doet, dat die mensche niet en was die ghescapen was, dat hi niet sterven en solde, hadde hi ghewilt.
Want dese beesten waren ghescapen om datmense eten soude of dat sy sterven soudē van outheiden.
Augustinus scijnt willen dat die vissche sielen hebben, want hi seit dat si hebben memorie, ende dat pru-
249 eft hi aldus ende seit, dat int lantscap van Hullens es een laet of riviere daer vele vissche in sijn. Ende
als lude daer op comen of gaen, soe vergaderen daer voer hem di vissche ende als die lude gaen, soe
volghen si hem al swemmende, ende als si staen, soe ontbeiden die vissche oec toe dat si hem iet wer-
252 pene tetene.

Die text der bibelen vanden sesten daghe *Echter seide god: Die erde bringhe voert levende sielen in sijnre manie-
ren; vee ende crupende dieren ende beesten der erden na haren ghedaenten. Ende het gheschiet also. Ende god maec-
255 de die beesten der erden na haren ghedaenten ende tfee ende elc crupende dier in sijnre manieren. Ende god sach dat-
tet goet wesen soude, ende hi seide: Maken wi den mensche ten beelde ende ons ghelikenisse, ende si boven den vis-
schen der zee ende die ghevoghelle des hemels ende boven den beesten ende allen creatueren ende boven elc crupende
258 dier dat beruert woert onder erden. Ende god schiep den mensche te sinen bielde ende te synen ghelikenisse. Te gods
beelde sciep hine, man ende wijf sciep hi hem. Ende god benedide hem, ende seide: Wast ende wert ghemichvoldicht
ende vervult die erde ende doetse onder ende hebt heerscap boven den visschen der zee ende den ghevoghelle des hemels
261 ende boven allen dieren die beruert werden boven der erden. Ende god seide: Siet, ic heb u ghegheven alle groeiende
cruyt dat saet brenghe boven der erden ende alrehande hout dat in hem selven heeft saet na sijnre manieren, dat si u
selen wesen in spisen, ende alle den dieren vander erden ende elken voghel des hemels ende alle dier die beruert wer-
264 den inder erden ende daer levende siele in es, dat si teten selen hebben. Ende het gheschiede also. Ende god sach alle
die ghemaect hadde ende si waren herde goet. Ende het waert ghemaect [5vb] savonts ende smorghens die seste dach.*

Scolastica vanden sesten daghe God verchierde opten sesten dach die erde, want derde bracht voert .iii.
267 manieren van dieren: vee ende crupende diere ende beesten. Want god die wilde dat die mensche val-
len soude mits sonden in pinen te enen solase sijnre pinen, soe gaf hi hem tfee.⁶³ Mer die crupende
diere ende die beesten, gaf hi hem om dat hier mede ghepijnt solde werden in penitencien. Der cru-
270 pender diere sijn in iii manieren. Enighe die hon trecken metten monde; andere serpentes⁶⁴ sijn die
over haer ribben ende haren buyc crupen als slanghen; ende andere sijn die crupen over voete als lezar-
de ende extissen. Die beesten heitmen \diere/ die quetsen ende noesen. Men vraecht van enighen cley-
273 nen dieren die te wassen plegen van croendien of vanden humoren of die doen ghemaect waren, van
welken sijn vi. manieren. Eneghe wassen vanden waseme van wine ende van watere. Ende eneghe van
vulre locht of van quaden humoren, als worme die in putten ligghen. Selke wassen van croendien, als
276 bien van croendien van vee ende wevels van perts quade.⁶⁵ Selke wassen van vulen houte ende sulke van
vulen crude, als maden op coelen. Ende sulke wassen van grane dat vult, als calanders in boeven of in
corne. Mer van desen machmen segghen dat die ghene die werden sonder vulicheit, als die die van
279 waseme wassen dat die woerden ghemaect. Mer die van vulicheiden werden, die woerden na der son-
den van vulen dinghen. Men vraghet oec vanden beesten die deren, of si ghescapen waren te derene of

63 *Na tfee ontbreekt quasi adjuvamenta, ad opus, vel ad esum (idem).*

64 *Na serpentes ontbreekt ut colubri (idem).*

65 *Na perts quade ontbreekt scarabei, et scabrones, muscae magnae quae sonant ex volatu, nascuntur ex equis (kol. 1062).*

niet. Die na die sonden worden, sijn derende. Hier af seitmen⁶⁶ dat sy na smenschen sonde hem nose-
 282 lijck werde om .iii. saken: om den mensche te casteiene, te corrigerene ende te lerene. Want die men-
 sche wert ghecasteit als hier mede wert ghequetset of als hi hem ontsiet ghequetset te werden, want vrese
 es groete pine. Hi worter mede ghecorrigeert als hy bekent dat hem dit om sijn sonde gheschiet. Hi
 285 worter mede gheleert⁶⁷ als hi siet [6ra] dat hem dese cleyne beestkens noesen moghen ende hi herdenct
 sijnre broeschheit ende hem dan veroemodicht. Mer enighe segghen dat enighe beesten dan der bees-
 ten quetsen die daer mede niet en werden ghecasteit of ghebetert of gheleert. Mer indesen soe woert
 288 die mensche gheleert oec bi exempele ende daer toe sijn si ghescapen, dat deen den anderen sal wesen
 te spisen. Ende echter segghen enighe dat si dode menschen oec quellen. Ende hier in woert die men-
 sche oec gheleert dat hi negheen maniere vander doet en ontsie, want soe waer doer die doet coemt
 291 een haer sgoets menschen hoefde en sal niet verloren blyven. In deser manieren pleechmen oec te
 vraghene vanden eende ende vanden bomen die gheen vrocht en draghen, of si in dien daghen oec
 ghemaect war\den, omdat die scriftuere niet en spreect dan van crude dat saet droech ende van vruch-
 294 tighen boemen. Daer toe machmen segghen dat die die nu onvruchtbaer sijn, dat sy enighe vrocht
 maecden voer die sonden. Mer na die sonden soe wesen si den menschen te pinen bat dan ten orber
 of si woerden nader sonden. Want daer na waert den mensche gheseyt: *Deerde sal di groeyen doerne ende*
 297 *distelen.*⁶⁸ Dat inder letteren gheseyt es vanden vessche ende vanden voghelen, *wast ende wert ghemnich-*
voldicht, dats te verstaene dat het den beesten toe gheseyt es, al en seghet die lettere niet, want dat es die
 ghemein sake hoerre sceppinghen.
 300 Hier⁶⁹ na volcht inder letteren van des menschen sceppene aldus; die vader spreect totten sone ende
 totten heileghen gheest, oft die iii persone spreken te gadere: *Maken wi den mensche te onsen beelde ende te*
onser ghelikenissen. Die mensche es ghemaect te gods bielde nader sielen.⁷⁰ Mer gods beelde es \in/ sijn
 303 wesen ende in sijnre verstandelheit, want die gheest es gheestelijck ende verstandelijck als god. De gheli-
 kenisse es in doechden, want goede ende gherechtiche dinghen smakende, soe lijdt die mensche over
 of als een metten beelde. Want een sondaer mach die beelde hebben, mer die ghelike-[6rb]nisse en
 306 heeft hi niet. *Hi sciep hon man ende wijfja* naden lichaem.⁷¹ Oec naden lichaem soe es die mensche ghe-
 scapen ten ghelikenisse \gods/, want god heeft hem ghegheven enen hoghen mont, dat hi gode ende
 die hemelsche dinghen sien mach ende niet na volghen. Daer bi, doemen eens enen philosophe vra-

66 Na seitmen *ontbreekt* quod ante peccatum hominis fuerunt mitia (kol 1062).

67 Na gheleert *ontbreekt* admirando opera Dei, magis admirans opera formicarum, quam onera camelorum (kol. 1063).

68 Na distelen *ontbreekt* Vel quaecunque terris haerent faciunt fructum, id est utilitatem manifestam, vel occultam (kol. 1063).

69 In de *Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk IX*, De creatione hominis.

70 Na sielen *ontbreekt* Additio 1. Id est, quoad essentiam et rationem, ad imaginem; quoad virtutes, ad similitudinem Dei factus est (kol. 1064).

71 Na lichaem *ontbreekt* tamen dicitur creasse propter animam. *Additio 2. Ne putaret quis quod fecisset hominem tantum spiritum, et ita sine corpore. Andros interpretatur vir, geos mulier, vel gama, unde bigamus.* Eos autem dicit pluraliter, ne androgeos, id est hermaphroditos factos putaremus (kol. 1063 en voor de additio 1064).

- 309 echde waer toe hi ghemaect was, soe antwoerde hi: Om dat ic den hemel merken sal ende die gode des hemels. God gaf oec den mensche dat hi boven dander dier wesen soude. In drien dinghen merctmen tsmenschen werdicheit. Ten eersten dat⁷² hi gods beelde es; ten andren dat hi met voersienicheiden
- 312 ghemaect was, want inden anderen werke seide hijt: *ende sy worden ghemaect*. Mer in desen soe seiden die iii personen met voersienicheiden: *Maken wi den mensche*. Ten derden want hi es here ghemaect van allen dieren, om dat si den mensche die in sonden vallen soude wesen soude in noet sele in hulpen
- 315 ende in leringhen. Want voer der sonden gaf god den mensche ende den beesten te etene allene cruyt ende die vrocht vanden bomen. Ende hier bi verstaetmen dat voer die sonden die erde niet quaet noch ondrachtichs en bracht. Ende men sal weten dat die mensche verloes sijn heerscap inden meesten bees-
- 318 ten, als inden leeuwe, ende oec inden mynsten, als in vlieghe, lusen ende bloeien, om dat hi bekenen sal sijn onnuticheit. Mer die myddelste beesten heeft hi te solase. Ende god benedide hem ende seide: *Wast⁷³ ende wert ghemnichvoldicht*. Ende om dat dit niet gheschien en mocht sonder haer vergaderinghe, soe eest claer dat god maecte huwelijc van \den/ man ende van \der/ wyve. Ende hier lastertmen die onghelovighe die segghen dat die vergaderinghe vanden man ende vanden wyve niet gheschien en mach sonder sonde. Mer men vragnet waer bi datmen voer die sonde den mensche spise gaf
- 324 als hi onstervelijc was. Daer toe seitmen dat die onsterfelijcheit daer hi in ghescapen was dat die met spisen onthouden moest werden, want si en was alsoe daen niet als in hemelrijc es die gheenre spisen en behoeft.⁷⁴ *Ende god sach alle die hi ghemaect hadde ende si waren herde goet*.⁷⁵ Mer vanden mensche en seide
- 327 god niet, [6va] alsoe hi vanden anderen dede, *ende god sach dattet goet was*, want hi wiste wel dat hi stap-hants vallen soude, of machschien om dat die mensche noch niet volmaect en was voer dat dwijf uut hem ghemaect was, want die leerere seit na: *En es niet goet den mensche allene wesen*.
- 330 **Text der bibelen vanden viiden daghe** *Dus waren volmaect hemel ende erde ende al haer chieringhen. Ende god voldede opten sevenden dach sijn werc dat hi ghemaect hadde ende hi ruste inden sevenden daghe van alle den werke dat hi bereet hadde. Ende god benedide den sevenden dach ende heilichdene, want in dien hadde hi opgehouden van*
- 333 *alle sinen werke dat god sciep, om dat hijt maken soude. Dit sijn die gheslechten des hemels ende der erden als ghescapen waren in dien daghe dat god maecte hemel ende erde, ende elke sprute of scoete des ackers eer si rees inder erden ende eer si groeide alle dat cruyt des lantscaps. Want god en reghende niet boven of op der erden, ende negheen mensche en was die derde merken of winnen soude. Mer een fonteyne quam opter erden ende ververschede al dbovenste*
- 336 *\der erden/. Dus formeerde die here god den mensche vanden lime der erden ende hi in blies hem in sijn aensichte den adem des levens ende die mensche waert ghemaect met levender sielen*.
- 339 **Scolastica vanden sevenden daghe**⁷⁶ *Dus waren volmaect hemel ende erde ende het waert volmaect inden sesten daghe, dat es deerste volmaecte ghetal, want men vergaderen mach van drien deelen die even vele heb-*

72 *Na dat onbreekt non solum factus est in genere suo ut praedicta, sed etiam quia (kol. 1063).*

73 *In de Historia scolastica-uitgave begint hier hoofdstuk X, De institutione conjugij.*

74 *Na behoeft ontbreekt Illa enim erat posse non mori, haec erit non posse mori (kol. 1064).*

75 *Na goet ontbreekt quae singula per se bona. Sed in universitate erant omnia valde bona, sicut oculus in animali est pulchrior quam separatus, vel omnia erant valde bona, id est universitas bonorum erat optima, quia licet quaedam in ea sunt, per se modo versa in contumeliam, tamen aliis sunt in utilitatem: ipse vero summum bonum (idem)*

76 *In de Historia scholastica-uitgave heet dit hoofdstuk XI, De quiete Sabbati, et sanctificatione*

ben.⁷⁷ Ende god voldede sijn werc inden sevenden daghe. Dander lettere of translacie heeft *inden sesten daghe*,
 342 ende dan esser gheen donckerheit int verstaen. Mer die hebreeusche lettere heeft *inden sevenden daghe*.⁷⁸
 Mer wel es waer god maecte den sevenden dach oec ende benediden ende daer ruste hi of voldede sijn
 werc, dats: hi toenet dat het voldaeen was. Nochtan en maecte hi niet in desen daghe. Ende doen ruste
 345 hi van sinen minnen werken, want daer na en maecte god niet hi en had-[6vb]de doen die materie daer
 af ghemaect, als die lichamen of die ghelikenisse als die siele. Want al seit die levet dat god *rustede*, dan
 salmen niet verstaen dat \het/ van moetheiden was, want hi hilt op. Also Ysayas seit dat die seraphinnen
 348 niet en hadden ruste te segghene: *Sanctus, sanctus, sanctus*, dats te verstaene: 'si en hilden niet op'.⁷⁹ Dat
 die lettere seit: *Hi rustede van alle den werken dat hi bereet hadde*, daer in es ons bewijst dat een werc was dat
 hi noch niet ghemaect en hadde, daer hi niet af en rust. Want god hadde iij werke ghemaect: hi sciept
 351 ende onderschiet ende verchierde, mer tferde werc der gheboerten daer af en ceseert hi niet.⁸⁰ Ende
 god *benedide den sevenden dach*, dat es hi heilichdene ende hi wolde datmenne vierde. Want oec voer die
 wet soe heeft altoes die saterdach ghehouden gheweest van enighen luden. Ende dese vierde soe hiet god
 354 inder wet heilicheit ende sen. *Herdence dattu den saterdach heilichs*, dat es wercs.

*Dit*⁸¹ *sijn die gheslechten des hemels ende der erden*. Enighe eynden hier dwerc vanden vi daghen, ende eni-
 ghe andere hier na: *Adam bekende sijn wijf*, ende endense daer. *Dits de boec van adams gheslechte*. Daer twy-
 357 fel in es, selen wi achter laten ende der letteren volghen.⁸² Wi en willen niet achter laten dat die levet
 seit: *Ende elke sprute of scote des ackers eert rees inder erden ende eer sy groeide alle cruyt*, om dat hi voer gheseit
 heeft dat die sprute also saen als sy ghemaect waren dat si te hant volwassen waren ende vrocht hadden
 360 ende alst cruyt ghewassen wort dat het te hant saet hadde. Hier toe mach men segghen dat twee manie-
 ren van gods werken waren, alsoe voerseit es: deen inder materien ende dander int wesen. Want hi
 maect die inder materien eer sy groeieden of resen int wesen. Ende dit toent ons die letter dier na vol-
 363 chde ende seit: *want god en reghende niet boven der erden*, want hi maekese doen volmaectelijc in haer

77 dat – hebben *is een samenvattende en bekortende vertaling van Conclusio est hic operum. Quia creati, dispositi, ordinati, igitur perfecti. Et quia in senario facti, qui primus perfectus numerantibus occurrit, quia ex partibus suis aggregatis reddit eandem summam, quod in monadibus numeris non invenies, nisi in isto. Monadis numerus appellatur ab uno, usque ad decem. Sed nec in decadibus, nisi in vicesimo octavo (idem).*

78 *Na daghe ontbreekt* et ideo quaeritur: Si complere est finale quidpiam operis facere, quomodo verum est quod sequitur: Requievit Deus die septimo, etc. (kol. 1064-5).

79 *Na op ontbreekt* Vel requievit ab opere, vel in opere, id est non eget operibus suis, et est dictum quasi negative, vel requievit ab opere in semet ipso, id est a mutabilitate operum ejus immutabilis apparuit. Nam stabilis manens dat cuncta moveri [De laatste zin is een parafrase van Boethius, De consolatioe philosophiae, lib. 3, carmen 9, v. 3] (kol. 1065).

80 *Na niet ontbreekt* Quintum faciet, et praecinget se, et transiens ministrabit, ubi praecipue erit requies (kol. 1065).

81 *In de Historia scholastica-uitgave heet dit gedeelte* Epilogus (kol. 1065).

82 *Na bi ontbreekt* Quia de creatione maris, et feminae simul dixerat, quae tamen simul facta non fuit, ut explicet quod sub brevitate concluderat, repetit de aliquibus. Generationes, hoc nomen potest accipi active, id est operationes Dei, vel passive, id est generata (idem).

wesen, eer si resen of groeiden alsoe sy nu doen, als sy al eiskene wassen ende rijp wer-[7ra]den metten douwe dier opvalt ende metter pinen der menschen dier toe helpen. Want doen soe ververschede een
366 fonteyne die erde alsoe Nilus doet in Egipten: bi behoerten nu hier, nu daer, soe ververschede dese fonteyne die erde. Alsoe men seit dat die Jordane plach te ververschene Sodomam ende Gomorram ende die andere steden daer bi,⁸³ eerse god verbrande om haer sonden met solfer viere.⁸⁴ Oec seit Augustijn
369 dat enighe fonteynen al noch in enighen lande dlant ververschen bi behoerten ende niet al te even male, om datmen niet en sal segghen van ghemeynre deluvien.⁸⁵

*Dus*⁸⁶ *formeerde die here god den mensche*. Hier woert god eerst here ghenoeemt, want nu hadde hi enen
372 knecht, den mensche. Hier na soe sal die letter claerliker spreken van beiden menschen hoe si ghemact waren. Eerst spreect die letter vanden man. Ende om dat twee pertien sijn vanden mensche, soe spreect die lettere van beiden. Dit behoert den vlesche toe: *god formeerde den mensche vanden lyme der erden*.

375 Ter sielen behoert: *ende hi in blies hem in sijn aensichte den adem des levens*. Dat god tveeschs maecte vander erden ende die siele van niete, dat seit dander translacie: *hi inblies of blies*, dat en es gode niet ontamelijc, alsoe enighe waenden om dat god egheen kinnebacken⁸⁷ en hevet. Want men seit hi *in blies*,
378 dats hy maecte den gheest of hi maecte den adem, dats die siele.⁸⁸ Daer bi seit Ysayas: *Allen adem maectic*. Dat die lettere seit: *hi inblies in sijn aensichte*, dats bi eenre fygueren die synodochon heet te verstae ne. Daensichte voer alle den lichaem, want hi maecte den mensche al vol der sielen. Mer die letter
381 noemt alleen daensichte, om dat het tsoenste let es aenden mensche. Ende int hoeft sijn oec alle die v sinnen besloten. Dese selve siele heit die lettere oec *den adem des levens*. Want biden ademe leeft die mensche ende blaest. Ende daer na seit die lettere: *hi es ghemaect in levender sielen* in hem, dats dat si ewelijc
384 ghedueren sal en niet verwandelen als der beelden sielen. Dese stat [7rb] verstont Plato qualijc, doen hi seide dat god die siele sciep ende dat die enghelen den lichaem sciepen.⁸⁹ Mer dat enighe segghen willen dat die siele ghemaect es vanden godliken wesene, dies en es niet, want dan soe en soude
387 sy negheens sins moghen sondighen. Enighe segghen ondersceidenheit tusschen den adem des levens ende der sielen, ende segghen dat die gheest des levens es die heileghe gheest ende si segghen dat hy doen den mensche ghegheven was om te prophetere ne, want Adam seide: *Dit been es van mynen beene*.

390 Andere ondersceident anders ende segghen dat die adem des levens es een lichaemlijc gheest inden lichaeme eens diers ende die maect in hem die v synne, ende dese ghebrect al eiskene in hem. Ende alst dier sterft soe ghevoeltmenne in enighe stede vanden lichame, al es hi elre doet. Die mensche waert
393 ghemaect in een manlijc outheit, sterfelijc ende onstervelijc. Dats dat hi mochte sterven ende dat hi mochte oec niet sterven. Ende die siele waert inden lichaeme ghestort die voere gheformeeert was. Mer

83 *De brontekst leest: totam Pentapolim vicissim (kol. 1066).*

84 eerse – viere *toegevoegd*.

85 *Na deluvien ontbreekt* Vel quia legitur ibi fons, et non unus, multitudinem innuit, ut ibi: Venit locusta (*idem*).

86 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XII, De creatione animae protoplasti. Van het bijbelcitaat bleef de limo terrae onvertaald (idem).*

87 *Na kinnebacken ontbreekt* et spiritum (*idem*).

88 *Na siele ontbreekt* Similiter insufflavit, id est statim scilicet animam fecit (*idem*).

89 *Na sciepen ontbreekt* ibi: Dii deorum, quorum opifex paterque ego, etc. (*idem*).

- men vraghet of die siele doen sy ghestort waert inden lichaem, ghescapen was of dat si buten den lichaem ghescapen was, ende oft haer natuerlijk ghegheven was dat si inden lichaem varen \w/oude. Hoet met Adams sielen was, men seit vanden ghenen die na hem ghescapen werden, dat si ghescapen werden als si inden lichaem werden ghestort.
- 399 **Die text der bibelen** *Ende die here god hadde vanden beghinnen gheplant dat paradys der weeldicheit, daer hi den mensche in dede dien hi gheformeert hadde. Ende die here god dede comen uuter erden alle scoen hout te siene ende suet om te eten, ende oec dat hout des levens in mydden den paradise ende thout der const goets ende quaets.*
- 403 **Scolastica historia** *Ende die here god hadde gheplant vanden beghinne dat paradys der weeldicheit. Om dat iemant twyvelen of vraghen mochte, oft die mensche ghelaten was daer hy ghemaect was, dat was in een acker bi Damasco,⁹⁰ soe beschrijft Moises vanden paradise dat god gheplant hadde opten derden dach, 406 dats te verstaene: hi hadde tparadijs verchert met planten ende met crude ende met boemen [7va], ja vanden beghinne dat hi beghonste te werkene, dat was doe die droghe erde openbaerde ende hi die erde dede groeien.⁹¹ Dander translacie heeft *dat paradys in Eden ten oesten*. Eden in Ebreeusche bediet 409 'weelden vanden beghinne',⁹² dats te verstaene dat god maecte dat paradys ten oesten; dats beghin der werelt onder der sonnen opganc.⁹³ Ende daer es een alte wide stat, \di/ verre verscheiden vander erden daer die menschen wonen met langhen watere der see ende lants datter tusschen es. Ende die stat des 412 paradys es soe hoghe, dat si ghereikt tot der manen ganghe, ende daer bi en mochte dwater \van/ der deluvien tot daer niet comen. Oec soe es die gheestelijc hemel gheheiten dat gheestelijc paradys, om dat het es die woninghe ende dlantscap der gheeste.⁹⁴ Ende hi dede inden paradise uuter erden comen 415 menigherhande hout, daer die mensche ghenoechte in hebben sende te siene ende daer af werden ghevoedt etende.⁹⁵ Ende in die myddewaert van desen houte, soe sette hi twee die werdichste houte. Dat was *thout des levens ende dat hout der const goets ende quaets*. Deen es gheheiten *thout des levens* van der cracht 418 diet hadde bi natueren. Want hads die mensche decwyl gheten, het souden in eweliker ghesontheit hebben gehouden, dat hi nommermeer siec noch out en soude sijn woerden. Dander hiet of es gheheiten *thout der const goets ende quaets*, om datter den mensche na gheschiede als hier af gheten hadde. 421 Want daer te voeren en conste die mensche niet wat quaet was, want hi en hads noeyt gheprueft.⁹⁶ Mer hi wiste dit quaet wel in sijn weten mer niet int prueven. Alsoe den medicijn die ghesont es, hi siet ende weet wel eens siecs siecheit met sijnre const, al en es hi selve niet siec. Mer als hi siec es, bekent hise bat. 424 Ende alsoe men oec seit van enen kinde dat weel [?] opgehouden es dattet niet en weet wat quaet es ende oec en weet niet wel hoe groet tgoet es. Daer men mach heiten tquaet donghehoersamheit*

90 *Na Damasco ontbreekt non. Ubi ergo translatus est? (kol. 1067).*

91 *Na groeien ontbreekt vel a principio, id est a prima orbis parte (idem).*

92 *Sterk bekorte vertaling van Eden Hebraice, Latine deliciae interpretatur. Ergo idem est paradysum voluptatis quod paradysum in Eden (idem).*

93 dats (2) – opganc toegevoegd

94 *Na gheeste ontbreekt Dicitur etiam spiritualiter vita beata, vel Ecclesia (idem).*

95 *Na etende ontbreekt Produxit quidem, id est procul in altum duxit; vel produxit, id est pro homine duxit (idem).*

96 *Na gheprueft ontbreekt Bonum enim dicimus sanitatem et firmitatem; malum vero aegritudinem et imbecillitatem, quae nondum senserat homo (idem).*

- ende tgoet die ghehoersamheit. Want na dien dat die mensche gheten [7vb] hadde vanden houten, soe
427 wiste hi hoe goet dat ghehoersamheit was ende hoe quaet donghehoersamheit.⁹⁷
- Die text der bibelen** Ende een riviere quam uuter stat der weeldicheit omt paradys te ververschene die van daer
ghedeilt waert in iijj hoofde. Der eenre name es Phison. Dits die ryviere die al om al dlant van Euilath loept. Daer
430 wast gout ende tgoet van dien lande es alte goet. Ende daer vintmen bedellium ende die steen onix. Ende der ande-
re ryvieren name heet Gyon. Dits die ryviere die al omme al dlant van Ethiopien loept. Ende der derder ryvieren
name es Tygris. Dese ryviere gaet teghen die van Assieren. Mer die virde riviere dats Eufrates. Dus droech die here
433 god den mensche ende deden inden paradise der weeldicheit, dat hijt werken ende hueden soude. Ende hi gheboet
hem ende seide: Van alden houten des paradys eet, mer vanden houten der const goets ende quaets en eet niet. Want
in soe wat daghe dattu daer af eten sulst, soe sulstu die doet sterven.
- 436 **Scolastica vanden iiii ryvieren des paradys** Ende een ryviere of een fonteyne quam uuter stat der weeldicheit
omt paradys te ververschene. Hier machmen verstaen over die ryviere⁹⁸ of fonteyne den afgront van allen
wateren ende ververschen esser gheseit over wackeit. Men seit oec dat dlant dat omtrent den ryvieren
439 leet die hier staen, wert ververschet vanden ryvieren .xiiij. of .xv. stadien verre, al doer eenrehande
water gange als condute die deerde daer hevet. Die riviere wert ghedeilt in iijj rivieren. Deen Phison,⁹⁹
dat bediet 'verwandelen des monts', want sy woert verwandelt van dier verwen die si heeft inden para-
442 dise. Want in versceidenen steden wort sy in drien manieren ghedeilt in verwen. Want in een stat es si
clae, in een andert orbel, te sulker stat wijt, te sulker stat es si cleine, te sulker stat es hi cout ende te
sulker werm; dese vloet trect gulden sanc. Dander ryviere heet Gion,¹⁰⁰ dits Nilus, ende sy bediet
445 'wasem der erden', want si es torbel. Vander ij heiten Tygris [8ra] ende Eufrates. Josephus¹⁰¹ seit dat
Tygris es een alte snellen beeste. Ende om dat dese ryviere so sere sciet, soe es hi gheheiten na die
beeste. Eufrates bediet 'vruchtelijc'¹⁰² ende Moyses en screef niet om wat lande of volke dese ryviere
448 ghinc om dat \si/ wel condich es, want si es in Caldea, dannen dat Abraham quam. Dese iijj rivieren
comen uter voerseider rivieren ende werdenre af ghedeilt. Ende echter vergaderen ewighe van desen
ryvieren ende werden weder ghesceiden. Ende decwyl sencken si oec in derde ende dan breken si
451 weder uute in vele steden. Ende hier bi eest datmen menigherhande sciftuere leest van haren uuts-
prutene. Want men seit dat Philon of Ganges dat een es spruut ute neven den berch Cacasi. Ende
Nilus en spruyt niet verre van Achlante. Tygris ende Eufraten spruten in Armenien.
- 454 Dus¹⁰³ droech die here god den mensche van dier stat daer hine ghemaect hadde, dats vanden ackere van
Damasco¹⁰⁴ inden paradise, om dat hi daer werken soude sonder pine ende sonder noet. Dats dat hi daer
hebben soude gheneuchte ende solaes, ende also soude god dien mensche behueden. Of beide es gheseit

97 Ten opzichte van de editie werden hier 24 regels weggelaten (Plato-malum, kol. 1067-1068).

98 Na riviere ontbreekt singulare pro plurale (kol. 1068).

99 Na Phison ontbreekt qui a Gangaro rege Indiae dictus est Ganges, et interpretatur Phison secundum Isidorum caterva, quia decem flumina recipit, vel immutatio oris (idem).

100 Na Gion ontbreekt vel Gihon, vel Igon (kol. 1068).

101 In de geëditeerde brontekst ontbreekt deze verwijzing naar Flavius Josephus.

102 Na vruchtelijc ontbreekt vel fructuosus de quo per quas transiret regiones, quasi notum (idem).

103 In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XV, De praecepto, et prohibitione edulii (idem)

104 dats vanden ackere van Damasco toegevoegd.

457 opten mensche; dat hi tparadijs wachten soude ende werken alsoe voerseit es. Selke boeken hebben
 desen pas aldus: *dat hi werken ende wachten soude*. Ende dan eest aldus te verstaene: ende dat hi wachte
 dats dat hi merken soude sijn werc ende houden in hem selven bi ghemamertheiden dat hi soude
 460 moten doen inder erden bider lantwunninghen. Ende ghelijc dat hem derde onderdaen was, dat hi
 oec alsoe onderdaen sijn soude sinen sceppere. Doen gaf hem god tghebot om dat hi weten soude dat
 hi onder enen here ware, want alrehande ghebot es in tween dinghen: in ghebode ende in verbode.
 463 Ende daer bi soe gaeft hem god beide. Hi gheboet hem: *Eet van alle den houte des paradijs*. Ende verboet
 hem: *En ete niet vanden houte der const goets ende quaets*. Dit ghebot was den manne ghegheven om dattet
 die man voert den wyve gheven solde. Of machschien dits hier voer gheseit, eer dwijf ghescapen was al
 466 was tghe-[8rb]bot hem ghegheven te gader doe sy gemaect was. Ende god seiden hen haer pine waert
 dat si tghebot braken ende seide: *In soe wat daghe dattuert afetes, soe selstu die doet sterven*, dats die doet der
 sielen, ende dan sulstu oec van node moeten sterven naden lichaem. Dander translacie hout desen pas
 469 claelikere:¹⁰⁵ *Du sals stervelijc wesen*. Die .lxx. interpretes segghen aldus: *In soe wat daghe dat ghier af eten*
sult, soe suldi die doet steruen. Ende hier bi gheloefmen dat tghebot beide den manne ende den wyve
 ghegheven was. Dit ghebot gaf hon god bi enighen creatueren die onder hon was, also hi ons ghebo-
 472 den heeft biden prophete ende biden enghelen.

Die text der bibelen *Echter seide die here god: En es niet goet den mensche alleen wesen. Maken wi hem een hulpe
 hem ghelijc. Als die here god dus gheformeert hadde vander erden alle die beesten der erden ende alle dat ghevochelix
 476 des hemels, soe brachte hise tot Adame om dat hi sien soude hoe dat hise heiten soude. Soe wat namen dat Adam gaf
 der levender sielen, dats haer name. Ende Adam hiet met haren name alle dieren ende alle voghele des hemels ende
 alle die beesten der erden. Mer negheen hulper Adams en waert vonden hem ghelijc. Daer om soe sant die here god
 479 vaec in Adame, ende doen hi in slape was, soe nam hi ene van sinen ribben ende hi verwisset vleechs daer voer. Ende
 die here god schichte die ribbe die hi ghenomen hadde van adame in een wijf ende brachtse te Adame. Ende Adam
 seide: Dit been es nu van mynen beenen ende tvleeschs van mynen vlesche. Dese sal heiten manhaghet want si es van-
 482 den man ghenomen. Om dese dinc sal een man laten sinen vader ende sijnre moder ende sal hem houden aen sijn
 wijf, ende sy twee selen sijn in enen vlesche.*

Scolastica historia¹⁰⁶ Doen god dwijf sceppen woude om dat Adam niet waenen en soude dat haers
 485 gheen noet en waere, *soe dede god voer vergaderen alle die diere ende die beesten die hi ghescapen hadde, beide
 inder erden ende inder locht, om dat hi besien soude of*¹⁰⁷ [8va] *der enich onder ware die sijns ghelijc
 ware ende dat hi oec hon allen haer namen gheven solde.*¹⁰⁸ Ende dat die beesten daer in weten souden

105 *Na claelikere ontbreekt* Additio 1, ca. 25 regels, (kol. 1069).

106 *Voor doen ontbreekt* Dixit quoque Deus: non est bonum hominem solum esse; faciamus ei adiutorium, ad precreandos liberos, quod sit simile illi. Similia enim de similibus naturaliter nascuntur (kol. 1069).

107 *Na of is inder doorgehaald.*

108 *Na solde ontbreekt* In quibus intelligenda sunt, et aquae animantia. A parte totum accipe. Vel universa sunt terrae, quia etiam quae de aquis condita sunt aliquid habent terrae in se: vel potius pisces post ab hominibus sunt cogniti, et inde nominati. Quod patet, quia aequivocatur animalibus terrae, quia similes his deprehensi sunt. Fecit autem ut omnia simul eo nutu venirent, quo omnia creavit: vel forte factum est per angelos. Adduxit autem pro duobus (kol. 1069-70); *het gedeelte* Fecit – angelos (kol. 1070) *is na hebreusch in 490 geplaatst*

488 dat hi boven hon waere. Ende Adam gaf hen haer namen ende hi sprac hebreuscher tale, ende dat
was dierste tale die noyt was. Ende dat proeft men hier mede: want alle die namen die men leest tot
daer god die tale verwandelde opden torre Babel, die sijn alle hebreusch. God vergaderde die beesten
491 voer Adame metten selven ghebode daer hise mede ghescapen hadde, of hi deedse daer brenghen van-
den enghelen. Ende doen Adam daer onder negheen en vant dat hem ghelijc was, soe *sant god vaec in*
Adame. Dats niet te verstane vaec van slape, mer hi dedene op nemen inden gheeste. Ende alsoe men
494 waent, soe waert hi doen op ghevoert onder themelsche gheselschap. Want doen hi ontwaecte so pro-
pheteerde hi van Cristus ende vander heileger kerken vergaderinghe, ende vander deluvien die wesen
soude, ende vanden vonnisse te doemsdaghe dat metten viere gheschien sal ende dit bekende hi daer
497 boven ende propheteret namaels sinen kinderen.

Ende *doe Adam in slape worden was, soe nam god een van sinen ribben*, dats te wetene dbeen ende tleechs
datter omtrent was. Ende bider enghelen werke soe stichte hi die in een wijf. Dat vleechs maecte hi van
500 den vlesche ende vanden been die beenre. Ende hi brachtse te Adame, ende Adam seide: *Dit been es nu*
van mynen beenre ende dit vleechs van mynen vlesche. Dat nu, dat heeft vele joden in dole bracht. Want sy
wouden segghen dat voer dit wijf een ander ghemaect was, daer voere af gheseit es *man ende wijf sciep hi*
503 *hen*. Ende si wilden segghen dat dit ander wijf was, als oft Adam segghen wolde: Deerste wijf was met mi
ghemaect vanden lyme der erden, mer dese es nu ghemaect van mynen vlesche. Josephus seit oec dat
dwijs buten den paradise ghemaect was ende dat sy met haren man inden paradise ghedaen was, ende
507 dat god hen beval dat si hebben souden daer nernsticheit vander plantingen. Ende dese onghelovighe
joden die dit hil-[8vb]den, sy fingeerden valsche gheslachten van dien Adams .ij. wyven. Mer dese mach-
men lichtelijc verwynnen metten texte, die altoes sprict van enen wyve die Adam hadde. Men sal oec
510 mercen datmen in den maecsele vanden wyve allene spreect vanden lichame. Ende daer om willen enige
dat ghesweghen es van haerre sielen om datmenre bi verstaen soude ghelijc dat haer vleechs van smans
vlesche was ghemaect, dat oec also haer siele van sijnre sielen waert. Het schijnt dat Augustijn twyvelt
513 watmen sculdich es te houden van swijfs siele, weder sy van nieute was of iewer af ghenomen. Mer dat
die letter swighet van swijfs siele, daer in gheeft si ons te versaene dat sy ghemaect was van nieute, alsoe
die siele smans ghemaect was. Want hadde swijfs siele iegherrincs af ghemaect gheweest, soe was si
516 anders ghemaect dan smans siele, ende dies en soude die lettere niet gesweghen hebben.¹⁰⁹

Ende¹¹⁰ Adam gaf sinen wyve haren naeme als haer here ende seide: *Dese sal heten manhaghet*, want sy es
vanden man ghenomen.¹¹¹ In Hebreusch heet die man 'is', ende om dat dwijs vanden man was soe hiet
519 hise 'issa'.¹¹² 'Man' heet int latijn 'vir', ende daer af eest wijf interpreteert [sic] 'virago', ende dat was
properlijc des eerst wijfs name. Nu es dat alre wyve naeme, eer si haer suverheit verliesen. Mer nu laet-
men die 'a' daer uute ende seit 'virgo'. Dese 'virago' dietschen wi 'manhaghet', want men late daer oec

109 *Na hebben ontbreekt ne sic facta putaretur, ut jam audieramus de anima viri, itaque tacendo innuit, non aliter putandum factam esse, quam didiceramus prius (kol. 1070).*

110 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XVIII, De nominibus mulieris (idem).*

111 *Explicatieve vertaling van: Haec vocabitur virago, id est a viro acta, et est sumptum nomen a viri nomi- ne, ut materia de materia sumpta fuerat (idem).*

112 *Dit moet natuurlijk zijn ista.*

522 vte i 'a', soe eest 'oec/ maghet, dat 'virgo' bediet.¹¹³ Adam was oec properlijc die eerste mans name, mer nu es hi ghemeyne. Want 'adam' bediet 'roet'. Want Josephus seit dat Adam van roeder erden ghemaeckt was.¹¹⁴ Si was ghewerlijc roet, dats bloetachtich, want die siele es inden bloede dat roet es.¹¹⁵ Hier na maels na dat Adam ende sijn wijf om haer sonden uten paradise verdreven waren om dat sijn wijf moder wesen soude van alle menschen, soe hiet hise Eva om dat hi daer in beweenen wilde smenschen onsalicheit. Ende oec bespelde hi hier in der cleenre kinder gheweene, want een knechtken als gheboren es al weenende [9ra] seghet 'a' ende dmeysken 'e'.

Doen¹¹⁶ hi den wyve den name ghegheven hadde, soe propheteerde hy te hant ende seide: *Om dese dinc sal een man laten sinen vader ende sine moder, ende houden hem aen sijn wijf.* Ende dit gheschiet alle daghe noch dat die manne laten vader ende moder, ende houden hon aen haer wijf.¹¹⁷ Want meerre mynne heeft die man te sinen wyve ende meerre sorghe om haer dan hi doet om vader ende om moder. Want vader ende moder mynnen meer tkint dan tkint vader ende moder. Want natuerlijc soe trecket sap vander wortelen opwert in die telgheren, mer vanden telgheren en trecket niet weder ten wortelen.¹¹⁸ Oft die lettere seit *om dese sake sal een mensche laten sinen vader ende sijnre moder*, dits te verstaene hi en salre negheen huwelijc niet doen. Hier werden tweerhande lude verboden in huwelijc te vergaderen, ende in die wet elfterhande lude ende inder ewangelien meer. *Ende si twee selen wesen in enen vlesche*, dats sy selen te gader woenen, slapen om kinder te wynnen. Want daer toe moeten ij natuerlijc menschen wesen in enen vlesche, want negheen van hon beiden en heeft macht sijns lichamen sonder anders wille.

Die text der bibelen III *Ende¹¹⁹ beide waren sy naect, dats te verstaene Adam ende sijn wijf, ende si en scaemden hon niet.*

543 **Scolastica historia** *Sy waren beide naect ende en scaemden hon niet.* Want sy en wisten niet datmen iet deccken soude want si en hadden niet ghevoelt dat te bedwingene was. Want alsoe wy ons niet en scamen, al sietmen ons hoeft, hande ende voete, alsoe en daden sy van haren anderen leden.¹²⁰ Want donghemanierde berueringhe maect die scaemelheit. Alsoe hon kinderkine niet en scaemen al sietmen haer scamelheit. Want van joncheiden soe en ghevoelense negheen scamelijc berueringhe in dat let. Ende die scamelheit die menre mede doet es onghemaniert, want men maecht qualijc doen sonder sonde, en ware dat ment dade om een kint te wynnene of [9rb] om te gheldene in huwelike die scout des huwe-

113 520 Mer – 522 bediet toegevoegd.

114 *Na was ontbreekt* Additio 1. Terra proprie adhuc virgo erat, quia nondum corrupta hominum opere, nec sanguine infecta (kol. 1071).

115 *Na es ontbreekt* id est peccatrix. Sanguinis nomine saepe designatur peccatum, ut ibi: Vestimentum concretum sanguine, et: Sanguis sanguinem tetigit (idem).

116 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XIX, De prophetia Adae (idem).*

117 *Deze zin is een samenvattende vertaling van: tanquam portiunculae suae. Vel ob hanc rem demonstrando uxorem, dicit, id est propter hanc mulierem relinquet homo, etc. Hoc fit quotidie a viris, quia relinquunt cohabitare corporaliter, vel spiritualiter (idem).*

118 *Na wortelen ontbreekt* Et ideo non dixit, quia propter hoc relinquent parentes filios (idem).

119 *E lombarde twee regels hoog.*

120 alsoe – leden toegevoegd.

lijcs.¹²¹ Ende al machment ontsuldighen van sonden, nochtan en machet niet sijn sonder scamennisse. Want Sinte Zacharias, doen hi sinte Jan Baptisten wynnē soude aen Sinte Lijsbetten, hi en wolde daer 553 in niet ghesien sijn. Eneghe willen segghen dat hem god hier tghebot gaf vanden appele te wachtere, al eest voer ghescreven.

Die text der bibelen *Mer tserpent was scalker dan alle die dieren der erden die di here god ghemaect hadde. Ende 556 het seide totten wyve: Waer bi heeft u god gheboden dat ghi niet eten en sout van alden houtē des paradijs? Dwijf antwoerde den serpente: Wi eten vander vrocht der houtē die inden paradise sijn. Mer god hevet ons gheboden dat wy niet eten en soudē vander vrocht des houtē dat int midden den paradise es, ende dat wi hem niet ghenaken en sou-* 559 *den, dat wy machschien niet en sterven. Ende tserpent seide totten wyve: Ghi en sult die doet niet sterven. Want god weet dat in soe wat daghe dat ghier af eten sult, soe selen u oghen ontdaen werden ende ghi sult sijn als gode wetende goet ende quaet. Dus sach dwijf²² dat hout goet was om tetene ende scoene ten oghen ende ghenuechlic van aen-* 562 *siene. Ende si nam van sijnre vrocht ende aets, ende si gaefs haren man ende hi aets ende haerre beider oghen waren den ontdaen.*

Scolastica historia *Dat serpent was scalker dan al die diere der erden, beide natuerlic ende om dat het vol was 565 vanden duvel. Want Lucifer, die gheworpen was vanden paradise der enghelen, hi benijdde den mensche dat hi was int ertsche paradijs, ende hi wiste waert dat hine tot sonden bringhen mochte, dat hi uut desen paradise oec verdreven werden soude. Mer om dat Lucifer duchde dat de man mochte ghe-* 568 *waer werden sijnre boesheit, soe aen ghinc hy dwijf, die men voersienich was ende broesch, ende dat bidē serpente. Want doen ter tijt soe plach tserpent recht [9va] te gaen ghelijc den mensche. Mer in sijnre maledicciē soe waest van gode nedergheworpen. Ende alsoe noch enighe segghen, soe es noch* 571 *eenrehande dat recht gaet. Lucifer²³ coes oec een serpent dat hadde een aensichte als een joncvrouwe, also Beda seit, want gelijc es gherne bidē anderen gheliken. Ende hi beruerde des serpents tonghe te spreken, nochtan en wiste tserpent niet wat het sprac. Also die duvel noch sprict uutē besetēnen lie-* 574 *den, die niet en weten wat si segghen. Ende tserpent seide: Waer bi heeft u god gheboden dat ghi niet eten en sout van alden houtē des paradijs?²⁴ Dit serpent vraechde om dat het uut swijfs antwoerdene soude vinden ocsuune te volderne, daer omme dattet comen was. Ende het gheschiet alsoe. Doe hem dwijf al twyve-* 577 *lende antwoerde, dat wi machschien niet en sterven, want soe wie twyvelt, hi es te hant verleit ter welker siden datmen wilt. Ende hier bi waert die duvel seker dat hise vellen soude ende seide: Ghi en sult die doet niet sterven. Want god, die niet en wilde dat ghi hem ghelijc woert in conste ende wiste soe wanneer* 580 *dat ghi vanden houtē eten sult dat ghi sijn selt als gode, wetende goet ende quaet van danen verboet hijt u. Te hant begherde dwijf gode ghelijc te werdene.*

Ende²⁵ si sach dat thout scoen was te aensien, ende bidē roeke of bidē taste merkesē dattet suete was tete- 583 ne. Ende si aets ende gaefs haren man. Ende machschien hadde si haren man ghebeden met worden ende

121 of – huwelijcs toegevoegd

122 *Hierna tho-ut doorgestreept*

123 *Glos: Lucefer te dietsche bediedet 'liechttraghere'. Alsoe was gheheiten die i engel om sijn onbegripelike scoenheit, mer daer in verhief hi hem ende waert prince der duvelen.*

124 *Na paradijs ontbreekt id est, ut comederetis de ligno, sed non de omni (kol. 1072).*

125 *In de Historia scholastica-uitgave begint hier hoofdstuk XXII, De esu pomi, et statu post peccatum (idem).*

met rade daer af tetene.¹²⁶ Ende hi consenteerde haer lichtelijc ende oec om dat hi waende dat dwijf
 586 tehand soude hebben ghestorven alsier af gheten hadde, also die here seide. Ende hi sach dat si leven-
 de bleef, soe waende hi dat die here gheseit hadde om een vrese ende hi aets, *ende haer oghen woerden*
ontdaen, dats si saghen een ontamelijcheit [9vb] risen in haer scamelheit, dat si te voeren niet ghesien
 en hadden. Want si saghen daer te voeren met haren oghen want dwijf sach thout te voeren, want sy en
 589 ghinghen ten houte niet al tastende. Mer wi segghen *dese oghen die ontdaen waren*, dat was haer vlee-
 schelijc begherte. Want doen resen in haer scamelijc lede ontamelijc berueringhen der ghenuechten,
 mer daer te voeren waren dese rueringhen in hen besloten ende bedwonghen, also sy sijn in jonghen
 592 kinderen.¹²⁷ Mer na der sonden soe begonsten si te ruerene, ende doe worden sy ghewaer van dien dat
 si te voeren niet ghevoelt en hadden, ende doen bekenden sijt. Ende also si onghehoersam waren haren
 god, also begonsten hon oec teghen haren wille dese lede te ruerene. Ende doen si haer scamelheiden
 595 dus rueren saghen teghen haren wille, soe scaemden si hon. Ende hier om sijn die lede scamelheiden
 gheheiten, want dander lede ruert een mensche als hi wille, mer dese rueren jeghen sinen wille, want
 dats die poerte der gheborten. Ende dat dese leden rueren jeghen smenschen wille, dat es dat teeken
 598 onser eerster vadere onghehoersaemheit, ghescreven in die scamelijc poerten. *Ende si bekenden dat si*
naect waren, dats sy scaemden hon van haren scamelec leden datmense sach. Nochtan seit Josephus dat
 si hadden die const te wetene ende te bekenene dat si naect waren van der vrocht die si aten van dien
 601 houte dat natuerlijc hadde die cracht hier af. Want hi seit: Die plantacie dies houts was sake des scer-
 pens haers sins.

Die text der bibelen *Ende doen si bekenden dat sy naect waren, soe naeyden sy te gader bladere vanden vighebo-*
 604 *men ende maecten hon overdecsele. Ende doe si ghehoert hadden des heren gods stemme wandelende inden paradise*
ter locht namiddaghe, soe barch hem Adam ende sijn wijf van sheren gods aensichte midden den houte des paradys.
Ende die here god riep Adame ende seide: Adam waer bestu? Hi sprac: Here, ic hoerde dijn stemme inden paradise
 607 *ende ic ontsach mi om dat ic [10ra] naect was ende ic barch my. Die here seide hem: Wie hevet die ghewiset dattu*
naect waers sonder dattu hebs gheten vanden houte, daer ic di af gheboden dattuus niet eten en souts? Ende Adam
seide: Dwijf die du my gaefs teenre ghesellinnen gaf my vanden houte ende ic aets. Ende die here god seide totten wyve:
 610 *Waer om daetstu dat? Si antwoerde: Tserpent bedroech my ende ic aets. Ende die here god seide totten serpente: Om*
dattu dit ghedaen hevest, soe selstu vermalendijt wesen onder alle die diere ende beesten der erden. Du suls gaen over
dijn borst ende du suls erde eten, al die daghe dijns levens. Die viantscap sal ic setten tusschen di ende een wijf, ende
 613 *tusschen dijn saet ende haer saet. Si sal dijn hoeft vertreden ende du sels spien na haer versenen. Oec seide hi den*
wyve: Ic sal menichvoldighen dijn catyvicheiden ende dijn drachte. In pinen salstu kindere ghebaren. Ende du sals
wesen onder smans macht ende hi sal heerscap boven di hebben. Mer hi seide: Adame, omdattu hoeres dijns wijfs stem-
 616 *me ende aets van dien houte, daer ic di af beval dattuus niet eten en souts, soe sal deerde vermalendijt sijn in dinen*
werke. In pinen salstuse eten alle die daghe dijns levens. Si sal di groeien doerne ende destele, ende du sels eten trcuut
der erden. Inden sweete dijns aensichten soe saltu eten dijn broet, tot dattu suls weder keren inder erden, daer du af
 619 *ghenoemen best. Want du best ghemul ende du sals weder keren int ghemul. Ende Adam hiet sijns wijfs name Eva*
om dat sy moder wesen soude van allen levenden menschen.

126 *Na tetene ontbreekt quae transit legislator brevitatis causa (idem).*

127 *Na kinderen ontbreekt usque ad pubertatem (kol. 1072-3).*

Scolastica historia Doen maecten si hon overdecele, die si om haer scamelheit gorden ghelijc cleynen broe-
 622 ken.¹²⁸ Ende sonder sake en maecten sise van vighelbladeren, want die vighelbladere wreve ende perster
 tsap uute, ende besalvede daer mede die scamelheit, te hant soe sout risen ter oncuysheit. Ende hier bi
 soe schijnt wel dat sy niet ghevoelt en hadden te voeren die roeringhe der oncuysheit. Hier bi wilden
 625 [10rb] eneghe segghen dat die vrocht vanden vighboeme was verboden tetene. *Ende si hoerden des heren*
stemme die wandelde inden paradise ter locht, ende mettien dat sine hoerden, soe berespte hise dat sy niet
 staende en waren bleven inden ghebode, want god sprack hon toe bi enigher creatuieren die onder hon
 628 was.¹²⁹ Ende die here riep den man dien hi tgebot ghegheven hadde, ende hi seide: *Waer bestu?* Niet
 als of hijt niet en wiste waer hi was, mer hi berespten met dien woerden als of anders seide: Siet in wat
 caytivicheiden dattu best! Ende Adam sprac: *Ic barch my om dat ic naect was*. Hi antwoerde sottelijc, want
 631 god diene naect ghemaect hadde, hi en meshaechde hem niet naect. Doen hem god verweet wie hem
 dat ghewijst hadde, sonder dat hi sijn ghebot te broken hadde, soe en belyde Adam sijn sonde niet oet-
 modelijc, mer hi leide sijn sonde op dwijf ende oec op gode die hem dwijf gaf, ende seide: *Dwijf diestu*
 634 *my gaefs tot eenre ghesellinnen gaf my vanden houtte ende ic aets*. God seide den wyve: *Waer bi daetstue dat?* Ende
 si en gaf haer selven oec niet mesdadich, mer sy werpt opt serpent ende oec opten maker vanden ser-
 pente. Mer god en vraechde den serpente niet, want ten hadde dat niet bi hem selven ghedaen, mer
 637 die duvel deet metten serpente. Ende hi vermaledidese ende begonste eerst aent serpent,¹³⁰ want tserp-
 ent hadde eerst ende meest mesdaen in .[i]ij.¹³¹ poenten. Ende dwijf mesdede daer na myn dan tserp-
 ent ende meer dan die man in .ij. poenten. Die man mesdede tachterst ende mynst in enen poente.
 640 Tserpent benijdde ende loech ende bedroech, ende hier op gaf hi hem ij maledixien. Om dat het
 benijdde des menschen eersamheit ende hoecheit, soe seide hem god: *Op dijn borst soe salstu gaen*. Om
 dat het loech, soe eest ghecasteyt inden mont: *Du sels erde eten alle die daghe dijns levens*. Ende oec soe nam
 643 hem god sijn stemme ende gaf hem venijn daer voerre inden mont. Om dat het bedroech, soe seide
 hem god: *Die viantscap sal ik setten tusschen di ende een wijf*. Hier schijnt dat Eva be-[10va]rouwenisse
 hadde: *Sy sal dijn hoeft vertreden*¹³² ende du suls spien na haer versenen. Want ghelijc dat natuerlijc hatie es
 646 tusschen tpeert ende den grijp, ende tusschen wolve ende honde, alsoe eest tusschen tserpent ende den
 mensche. Want ghelijc dat serpent¹³³ venijn den mensche doedt, alsoe doedt oec tserpent eens men-
 schen nuchteren specule. Ende omdat Adam ende Eva naect waren, soe ontsiet al noch tserpent den
 649 naecten mensche ende vlieter af, mer enen ghecledden mensche loept het teghen. Dwijf mesdede in
 twee: si verhief haer ende at die verbodene vrochte. Om dat si haer verhief, so veroetmodeghese god
 ende seide: *Du sals wesen bedwongen onder smans macht*, dat hi di oec sal moghen slaen ende wonden.
 652 Ende nu waert si den man tonder ghedaen van rechte ende vresen, die hem daer tevoeren tonder was
 in mynnen. Ende om dat sy mesdaen hadde in die verbodene vrocht tetene, soe waert si ghecasteit in

128 Na broeken *ontbreekt* ut campestria. Additio 1. Id est femoralia de campania, ubi homines cursores sunt, ut expeditius currant (kol. 1073, additio 1074).

129 Na was *ontbreekt* Et absconderunt se a facie Dei in medio lignorum (kol. 1073).

130 Na serpent *ontbreekt* ordinem servans, et congruum maledictionum numerum (idem).

131 De brontekst leest in tribus (idem).

132 Na vertreden *ontbreekt* quod naturaliter servat serpens, quasi sedem vitae (kol. 1074).

133 Glos. Dit serpent daer hier die lettere af sprict was een slanghe, mer si hadde eenre joncfrouwen hoeft.

haer vrocht, doen god seide: *In pinen salstu ghebaren*. Dat hier gheseit es *in pinen*, dats maledixie. Datter
 655 volghet *salstu ghebaren*, dats benedixie, want dondrachtighe was vermalendijt. Ende inder penetencien
 soe en vergat god sijnre ontfermherticheit niet.¹³⁴ Om dat Adam alleen mesdaen hadde in desen, soe
 casteiden god dat hi in pinen sijn spise wyngen of vercrighen soude, ende seide: *Vermaledijt es die erde in*
 658 *dinen werke*, dats om dattu ghedaen hevest,¹³⁵ want die erde die te voeren goede vrocht plach te makene,
 voert ane sal syre lettelt maken ende niet sonder smenschen pine. Ende se sal di voer die vrocht groei-
 en tarve ende distelen, ende *du suls eten cruyt der erden* ende hier in suldi den vee ghelijc wesen. God ver-
 661 malendide die erde om dat die mesdaet ghedaen was vander erden vrocht. Mer hi en vermalendide die
 watere niet. Ende hier om eest dat onse here vesch at ende negheen vleechs, also men leest, sonder van-
 den [10vb] paeschlamme, om tghebot vander wet. Echter seide god: *Inden sweete dijns aensichten sulstu*
 664 *eten dijn broet, tot dattu sals weder keren inder erden*, dats dattu sterven suls, *want du best erde ende du sels in*
deerde gaen. Dat du die in desen stade souts sijn bleven, hadstu ghewilt, tot dattu te enen beteren stade
 souts sijn ghevoert. Du suls nu van caytivicheiden in catyvicheiden gaen ghelijc lopenden watere. Doen
 667 beweende Adam die catyvicheit sijnre nacominghen ende hiet sijn wijf Eva, alsoe voerseit es.

Die text der bibelen *Die here god maecte oec Adame ende sinen wyve pelsen rocke ende cledese, ende seide: Siet,*
Adam es woerden \als/ een van ons, wetende goet ende quaet. Daer om dat hi machschien nu niet en steke sijn hant
 670 *ende neme \oec/ vanden houte des levens ende eets ende leve ewelijc. Ende die here god stackene uutten paradise der*
weeldicheit, om dat hi deerde werken soude daer hier af ghenomen was. Ende hi verdreef Adam uute ende hi sette voer
den paradise der weeldicheit Cherubin¹³⁶ ende een vierich swert ende bernerlijc allesens snidende, om te wachten den
 673 *wech ten houte slevens.*

Scolastica historia *Dese pelsen rocke die god Adame ende sinen wyve maecte, waren van doden beesten om dat*
si een teeken haerre stervelijcheit met hen draghen soudent. Ende god seide: Siet, Adam es woerden
 676 *als een van ons.* Hi woude wesen ghelijc gode, mer nu eest openbaer dat hijs niet en es. God en sprac dit
 niet ten verwite, mer dat hi ons daer mede bedwinghen woude van hoverden.¹³⁷ Ende god sprac den
 enghelen soe ane:¹³⁸ *Nu dat hi maschien sijn hant niet en steke ende neemme vanden houte des levens ende eets*
 679 *ende leve ewelijc.*¹³⁹ Hier schijnt gods sentencie haert, want mettien pinen di hi hem voer ghegheven

134 *Na niet ontbreekt quod etiam in aliis maledictionibus hominum notandum est (idem).*

135 *Vertaling van id est pro peccato (idem).*

136 *Glos.* Cherubin was engehelec wachte; het bediet: volheit der const.

137 *Na hoverden ontbreekt et est vox Trinitatis (kol. 1075).*

138 *Na ane ontbreekt et est vox plangentis; quod patet, quia factus est a me, ut esset quasi unus ex nobis, si stetisset (idem).*

139 *Na ewelijc ontbreekt Additio I. Quod dictum est vivat in aeternum, ad opinionem hominis trahendum est, quasi dicat, et comedat hac opinione, ut vivat in aeternum, vel aeternum accipitur pro multo tempore. Quidam tradunt eos fuisse in paradiso septem horas (idem). Vervolgens werd ook een zin uit de lopende tekst weggelaten: Aposiopesis est, quasi videte, vel cavete, vel ejcitate eum (idem).*

hadde, soe verdreef hine uutē paradise.¹⁴⁰ Mer hets anders. Want die pine die god hier gaf, die mynghelde hi met ont-[11ra]fermherticheit.¹⁴¹ Want om dat sy leven moesten in caytivicheiden, soe haer
682 leven langhere gheweest hadde, soe oec haer catyvicheit te meerre gheweest hadde. Hadden si dan gheten van dien houtē des¹⁴² levens, soe soudē si te langher in catyvicheiden gheleeft hebben. Ende en es gheen wonder dat sy na die sonde, hadden sy gheten van dien houtē, te langher gheleeft soudē hebben.
685 ben. Want men vint noch enighe eylande inder see daer nyemant bynnen sterven en mach. Ende oec in enen lande dat Sores heet, soe verlingt men dleven met haerkennen teten die daer aen boem bladerē wassen. Ende Alexander screef Aristotelesse, sinen meester, dat die papen vander sonnen ende der
688 manen bomen alte langhe bleven levende metter vrocht van dien bomen.

Ende god verdreef Adame uutē paradise, om dat hi derde werken soude daer hi af ghehoemen was, dat was inden acker bi Damasco, dat namaels gheheiten wert Hebron. In dien acker doedde Caym Abel sinen brueder,
691 *ende daer bi es Adam ende Eva begraven in die dobbel donwiere. Ende god sette voer den paradise der weeldicheit Cherubin ende een vierich swert ende beruertijc, om dat dinghel den duvel dwinghen soude ende tvierich swert den mensche. Of god sette daer vier biden dienste der enghelen, om dat hi besluten soude*
694 *den inganc des paradijis. Ende dits gheheiten 'een swert drayende'. Dats alsoe wy inden text ghediet-schet hebben 'allesens snidende', want het was den mensche pine dat hi in beiden siden ghecasteit waert.¹⁴³ Of het mocht heiten na die lettere 'een draeyende swert', om dat het lichtelijc keerde om wech*
697 *te doene, als god willen soude. Want het was wech ghedaen te enen tide, doen Enoch ende Helias daer in ghinghen. Mer te male en waert niet wech ghedaen voer in Cristus doet, doen waert¹⁴⁴ al ghebluscht. Vraechtmen wat dit vier verteerde, soe machmen segghen dat een maniere van viere es als men in Sinter Claes vite leest: Waert datter iemant sijn hant aen dade, hi soude den [11rb] brant ghevoelen mer*
700 *hi en solde niet verbernen. Ende dusdane vier en hevet negheenre materien te doene om te verterene, ende dusdaen vier bernt den gheest. Echter vraechtmen waer by dat god den mensche liet tempteren,*
703 *als hi wiste dat hi vallen soude, ende van vele ander dinghen in deser manieren. Soe machmen daer toe segghen dat het god also woude. Vraechtmen waer om dat hijt woude, soe eest sotte vraghe te ondersuekene die sake van gods willen, om dat sijn wille es sake van allen saken. Mer¹⁴⁵ niemant en onder-*

140 *Na paradise ontbreekt* Additio 2. Ejectionem primorum parentum repraesentat Ecclesia in Capite jejunii, cum ejicit ex se poenitentes. Ciliciem dat in signum tunicarum pellicearum, cinerem sub his verbis. Cinis es, etc. Et in memoriam maledictionis, ejecti ardentē caudelas ferunt, quia pro opere, quo porrexerunt manus ad pomum vetitum, apposita est ignea rhomphaea paradiso. Transeunt quoque ad aliam ecclesiam, et clauduntur coram eis tores in signum aditus paradisi quondam occlusi. Non ad mensam, sed super terram comedunt, quia, maledicta terra in opere tuo. Nemo dicit eis ave, quia nondum mutatum erat nomen Evae quod in salutatione beatae virginis Mariae factum est (kol. 1075-6).

141 *Na ontfermherticheit ontbreekt* ut verum de eo apparet: Cum irratus fueris misericordia recordaberis (kol. 1075).

142 *Hierna langhe doorgestreept.*

143 *Deze zin is toegevoegd.*

144 *Na waert is g geëxpungeerd.*

145 *De rest van de tekst is toegevoegd.*

706 winde hem tondersuekene waer bi god den mensche sceppen wilde, dien hi wilde dat hi vallen soude,
waert bi dat hi dinghelen sceppen wolde, welker val hi seker voer wiste. Ende waer om hi des conincs
Pharoens herte verharden woude ende Marien Magdalenen herte ter penitencien vermorwen; waer
709 omme hi Sinte Peter, die sijns drywerven loechende, berouwenisse in sant ende Judasse in sijn sonde
liet wanhopen; waer om dat hi enen vanden mordenaren in sant die gracie van bekerene ende hi sinen
gheselle al sulken gracie niet verlenen gheven en wilde; waer om hi den enen sondaer trect ende den
712 anderen niet: niemant en onderwinde hem dit tondersuekene, hoe wijs hi es. Want dit ende deser ghe-
like sijn gods werke, die niet ondersocht werden en moghen vanden menscheliken synnen. Sinte Pau-
wels schijnt dat dese vraghen cortelijc ontbint: *god, seit hi, verhaert dien hi wilt ende hi ontfermt dien hi wilt.*¹⁴⁶

Bij de afbeelding op het omslag

De afbeelding op het omslag van dit nummer toont een versierde initiaal met de kerkvader Hierony-
mus, die de proloog tot zijn bijbelvertaling schrijft. De miniatuur is geplaatst aan het begin van Petrus
Naghels proloog tot zijn Historiebijbel (f. 1r, Den Haag, K.B. 78 D 38).

Copyright: KB Den Haag.

146Rm. 9,18.